

Türkiye'de Siyasal Merkezin Dönüşümü: 1990'larda Merkez Sağın Bölünmesi ve Düşüşü

Mehmet Ertan, Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi
E-posta : mehmetertan@duzce.edu.tr

Özet

Merkez sağ siyasi partiler Türkiye'nin çok partili siyasi hayatının temel aktörlerinden biri olmuştur ve Türkiye çok partili siyasi hayatın önemli bir bölümünde, merkez sağ siyasi partiler tarafından yönetilmiştir. Seçmenlere tanıdıkları bir kültürel iklimde ekonomik değişimden yararlanma imkanı sağlayan muhafazakar modernleşme anlayışı, merkez sağ siyasi partilerin seçim başarılarında belirleyici bir rol oynamıştır. 1990'lı yıllarda merkez sağ siyaset ilk defa birbirine denk güçte iki siyasal partiye ayrılmıştır. Merkez sağ siyaseti Anavatan Partisi (ANAP) ve Doğru Yol Partisi (DYP) arasındaki ayırım kadar etkileyen bir diğer süreç de merkez sağ siyasi partilerin bu zaman diliminde yapılan bütün seçimlerde düzenli bir oy kaybı yaşaması ve 2002 Genel Seçimleriyle beraber Türkiye'nin parlamenten siyasetinin dışında kalmasıdır. Bu makale, Türkiye'de merkez sağ siyasetin 1990'larda yaşadığı dönüşümü iki ana eğilim ekseninde analiz edecektir: bölünme ve küçülme. Merkez sağ siyasetin 12 Eylül askeri darbesiyle oluşan siyasi düzен ve neoliberal dönüşüm ekseninde şekillenen yeni sosyo-politik düzleme karşı verdiği farklı yanıtlar, ANAP ve DYP arasındaki bölünmenin ana nedeni olmuştur. Merkez sağ siyasi partilerin 1990'lar boyunca maruz kaldıkları bir diğer eğilim de küçülme olmuş hem ANAP hem de DYP'nin 1991 seçimlerinden 2002 seçimlerine kadar girdikleri her seçimde aldıları oy oranları sürekli azalmıştır. Küreselleşme, neoliberalizm ve kimlik siyasetlerinin yükselişyle yaşanan toplumsal dönüşüm süreçleri, ekonomik ve siyasi krizlere merkez sağ siyasi partilerin muhafazakar modernleşme anlayışlarının çözüm üretmekte yetersiz kalması, bu partilerin seçmen desteğini yitirmesine neden olurken, sağ siyasetin periferisinde yer alan İslamcı ve milliyetçi partilerin de yükselmesine neden olmuştur. Bu bağlamda merkez sağ siyasi partilerin küçülmesi ve muhafazakar modernleşme anlayışının tıkanması, Türkiye'de siyasal merkezin dönüşümünü de beraberinde getirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye'de merkez sağ, Anavatan Partisi, Doğru Yol Partisi, Muhafazakar modernleşme, Neoliberalizm.

Transformation of Center Politics in Turkey: The Division and Fall of Center Right in the 1990s

Abstract

The center right politics has always been one of the fundamental agencies of Turkey's multiparty politics and Turkey was governed by center right political parties during most of its multiparty political history until the 1990s. The conservative modernism,

which enables the electors to benefit from economic development within a familiar cultural environment, has played an important role for the electoral performance of the center right political parties. The center right politics divided into two main parties in the 1990s. In addition to the division between the Motherland Party (Anavatan Partisi – ANAP) and the True Path Party (Doğu Yol Partisi – DYP), another tendency affecting the center right politics in the 1990s became degrowth. The votes of the ANAP and the DYP gradually decreased in the elections during the 1990s. Finally, both of these parties were not able to pass the election threshold in the 2002 General Elections. This article scrutinizes the transformation of the center right politics in Turkey in the 1990s within the context of two tendencies: division and degrowth. In this regard, the division of the center right politics between the ANAP and the DYP will be analyzed through the varied reactions toward both the new political system of Turkey established after the military coup of 12 September and the neoliberal economy policies. Another tendency that the center right politics experienced in the 1990s became degrowth. Votes of both the ANAP and the DYP have gradually decreased from the 1991 election to the 2002 elections. This decrease in the votes of the center right parties in the 1990s will be examined within the framework of ineffectiveness of conservative modernism approach and political preferences of center right parties toward the social transformation, and the economic and political crisis stemming from globalization, neoliberalism and the rise of identity politics. In this regard, the degrowth of center right politics which paved the way for the rise of Islamic and nationalist right political parties will be assessed as the transformation of center politics in Turkey.

Keywords: Center right politics in Turkey, the Motherland Party, the True Path Party, Conservative modernism, neoliberalism.

Giriş

Merkez sağ ve merkez sol siyasetler, Türkiye çok partili siyasal hayatının 2000'li yıllara kadar omurgasını oluşturmışlardır. Bu yarıılma içinde merkez sağda 1950'li yıllarda Demokrat Parti (DP), 1960-1980 arası dönemde Adalet Partisi (AP), 1980'li yıllarda Anavatan Partisi (ANAP); merkez solda 1950-1980 arası dönemde Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), 1980'li yıllarda Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) yer almaktadır.. 1990'lı yıllarda ise Türkiye siyasetinin ana omurgasında önemli değişiklikler gerçekleşmiştir. Bu değişikliklerin ilki Türkiye'de merkez siyasetlerin ilk kez birbirine denk büyülükte farklı siyasi partilere bölünmesidir. 1990'larda merkez sağ dediğimizde ANAP'ın yanı sıra Doğru Yol Partisi (DYP) de denkleme dahil olmuştur ve merkez sol ise CHP ve Demokratik Sol Parti (DSP) arasında paylaşılmıştır.

Bu makale, 1990'lar Türkiye'sinde siyasi merkezin yaşadığı dönüşümü, merkez sağ aktörler üzerinden okumayı amaçlamakta ve merkez sağın analizini iki soruya yanıt vererek gerçekleştirmeye çalışacaktır: (1) merkez sağın neden iki ana partije bölündüğüne (2) merkez sağ siyasi partiler 1990'lar boyunca neden sürekli küçülerek 2002 Genel Seçimleriyle beraber Türkiye parlamenter siyasetinin dışında kaldıkları sorularına yanıt aranacaktır. Bu çabanın sadece Türkiye'de merkez sağın 1990'larda yaşadığı dönüşümü anlamaya kapasitesi

sunmakla kalmayacağı, aynı zamanda Türkiye siyasetinin küreselleşme, neoliberalizm ve kimlik siyasetlerinin yükselişi ekseninde yaşadığı dönüşümü anlaşırlır kılacak bir analiz seti de sunağı öngörülmektedir.

Merkez sağ, Cumhuriyetin modernleşme paradigmاسını popülist/muhafazakar bir eleştiri sözgecinden geçirerek kabullenmekte (Mert, 2007) ve taraftarlarına, tanıdıkları bir kültürel iklim içinde kalarak ekonomik kalkınmadan yarananma imkanı sunmaktadır (Taşkın, 2007). Merkez sağın kültürel muhafazakarlık ve ekonomik kalkınma arasında sağladığı ve muhafazakar modernleşme olarak adlandırılabilen bu denge, merkez sağın hem bölünmesini hem de küçülmesini analiz etmeyi kolaylaşdırıcı bir kavram seti olarak kullanılacaktır.

Muhafazakar modernleşme paradigmاسının hayatı nasıl aktarılacağı noktasındaki görüş ayrılıkları, merkez sağın 1980'lerin sonundan itibaren yaşadığı bölünmede belirleyici olmuştur. Bu görüş ayrılıklarının merkezinde de Türkiye'nin 1980'lerden itibaren 12 Eylül askeri darbesi ve neoliberal ekonomi politikaları doğrultusunda sağladığı dönüşüm yatkınlıkta. Neoliberal ekonomi politikalarına merkez sağ aktörlerin, Turgut Özal ve Süleyman Demirel gibi iki güçlü lider ekseninde verdiği farklı yanıtlar, merkez sağın ANAP ve DYP ekseninde iki ana parti tarafından temsil edilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu makalenin ilk kısmında, DYP ve ANAP'ın parti programları üzerinden iki parti arasında ideolojik farklılıkların varlığı tespit edilmeye çalışılarak merkez sağın neden iki farklı aktör tarafından temsil edildiği sorusuna yanıt aranacaktır. Aynı zamanda programatik farklılığın güncel siyasetteki karşılığının izini sürebilmek için de partilerin seçim sonuçlarına ve oy tabanlarına yönelik istatistikler ve mevcut çalışmalar da faydalanailecektir.

1990'ları merkez sağ açısından farklı kılan ikinci nokta ise, bu zaman diliminin merkez sağ siyasetler açısından küçülme yılları olmasıdır. Bu makalede merkez sağ siyasi partilerin meclis dışında kalacak ölçüde küçülmesi, muhafazakar modernleşme tahayyünün küreselleşme, neoliberalizm, Soğuk Savaşın sona ermesi ve kimlik siyasetlerinin yükselişiyle değişen siyaset dilini karşılayabilecek yanıtlar üretmemesi ekseninde tartışmaya açılacaktır. Bu dönüşüm süreçlerinin 1990'larda Türkiye siyaseti üzerindeki en önemli etkisi, siyasal İslam'ın yükselişi ve Kürt sorununun Türkiye siyasetine yön vermeye başlaması olmuş ve bu istikamet doğrultusunda daha önce sağ siyasetin periferisinde yer alan İslami ve milliyetçi sağ siyasi partiler, merkez sağ aleyhine genişlemiştir. Makalenin ikinci kısmında da dünya siyasetinde, özellikle de kimlik siyasetlerinin yükselişini tetikleyen dönüşüm sürecinin analizine yer verilecek ve bu dönüşüm sürecinin Türkiye'de merkez sağın küçülmesine nasıl yol açtığı hem seçim sonuçları ve oy tabanlarına yönelik istatistiklerin eleştirel okuması üzerinden tartışmaya açılacaktır.

Merkez Sağ Geleneğin ve Muhaftazakar Modernleşme

Türkiye'de merkez sağ denildiğinde akla gelen üç temel özelliği şu şekilde sıralamak mümkündür: (1) kültürel anlamda Cumhuriyetin modernleşme paradigmاسını popülist/muhaftazakar bir eleştirinin süzgescinden geçirerek kabullenme, (2) ekonomik anlamda özel teşebbüs hürriyetine yaşılanan büyümeye temelli kalkınmacılık ve (3) siyasi anlamda milletin gerçek temsilcisi olma iddiasına dayalı çoğunluk bir milli irade fikri (Mert, 2007). Bu anlamda merkez sağın taraftarlarına sunduğu en büyük ayrıcalığın, tanıdıkları bir kültürel iklimde değişimden yararlanmalarını sağlamak, yani kültürel anlamda değişmeden (ya da az değişerek) sosyo-ekonomik bağlamda değişimlerine olanak sağlayan bir muhaftazakar modernleşme paradigması olduğunu iddia edebilmek mümkündür (Taşkin, 2006: 338; Taşkin, 2009: 454).

Muhaftazakar modernleşme tahayyülünün ayırt edici özelliklerinden biri, kültürel anlamda muhaftazakar ama sosyo-ekonomik anlamdaysa modern olmaya imkan tanıyan melezliğidir. Bu melezlik sayesinde merkez sağ, doktriner bir dil oluşturmadan seçmenlerine kapitalizme eklenme ve yukarı doğru sosyal mobilite imkanı tanımaktadır (Taşkin, 2007: 80-85). Muhaftazakar modernleşme tahayyülünün somut düzleme aktarılmasında belirleyici olan kavramsa popülist patronaj mekanizmalarıdır. İlkay Sunar (1994), DP ve popülistm ilişkisini ele aldığı klasikleşmiş makalesinde, aslında DP üzerinden merkez sağın siyaset dilinin nasıl olduğu ve olgunlaşlığının analizini yapmıştır. DP, tek parti döneminde gerçekleşen devrimlere karşı çıkmamış, ama devrimle gelen kültürel değişim yerine sosyo-ekonomik kalkınmayla evrimleşen bir kültürel dönüşüm anlayışını benimsemiştir. Böylece tek parti döneminin kültürel devrimciliğini reddetmemeyip arka plana iterek ekonomik kalkınmacılığı ön plana çıkarmıştır. Bu formülasyon da merkez sağın muhaftazakar modernleşme anlayışının ana hattını - kültürel anlamda tanıdık bir iklimde sosyo-ekonomik kalkınmadan yararlanmayı - şekillendirmiştir. Buna ek olarak DP, kültürel düzlemdede laiklik ve milliyetçiliği terk etmemiş ama laikliği dinsel özgürlükle harmanlamış ve milliyetçiliği de içinde dinsel göndermeleri barındıracak şekilde yorumlamıştır. Devleti özel teşebbüsün önemini açan bir ekonomik vasıta olarak konumlandıran bir devletçilik anlayışı geliştirmiştir ve cumhuriyetçilik ilkesini de milli irade kavramını merkeze alarak çoğuluk yönetimi olarak yorumlamıştır. Bu haliyle de DP, cumhuriyetin modernleşme paradigmاسını yeniden yorumlayarak merkez sağın muhaftazakar modernleşme olarak nitelendirilebilecek siyasi hattının taşlarını döşemiştir.

Muhaftazakar modernleşme anlayışının gündelik pratikte uygulanmasını sağlayan popülist patronaj ağlarıdır. DP döneminde tarımın modernizasyonu, çiftçilere yönelik destek alım politikaları, kamu fabrikalarında üretilen malların fiyatlarının yapay olarak düşük tutulması, kamu istihdamı ve teşvik paketleri kanallarıyla gerçekleştirilen patronaj ağları (Sunar, 1994: 2083), AP döneminde de ithal ikameci sanayileşme politikaları bağlamında işçilere yönelik gevşek

ücret politikaları, üretken olmasa da işsizliği engelleyen istihdam politikaları ve çiftçilere yönelik destek alım politikalarıyla devam etmiştir (Boratav, 1983).

Muhafazakar modernleşme tahayyülü, 1980'lere kadar özellikle de popülist patronaj ağları kanalıyla bürokrasının kurumsallaşmış mekanizmalarının etrafından dolanarak kitlelere kültürel anlamda aşinası oldukları bir ortamda sosyo-ekonomik kalkınma imkanı sağlamıştır. Bu yönyle muhafazakar modernleşme tahayyülünün gündelik hayatı karşılık bulmasının iki koşulu bulunmaktadır: ekonomik büyümeye ve devletin ekonomideki varlığı. Neoliberalizm koşullarında muhafazakar modernleşme tahayyülünün gelenekselleşmiş yöntemlerle sürdürülmesinde karşılaşılan güçlük, merkez sağın ikiye bölünmesinde etkili olmaktadır. 1990'lı yıllarda küreselleşme, neoliberalizm ve kimlik siyasetlerinin yükselişi ekseninde Türkiye'nin kendini içinde bulduğu sosyal, siyasi ve ekonomik kriz, muhafazakar modernleşme tahayyülünün iyimserliğinin ana nedeni olan ekonomik büyümeye koşullarını sektöre ugratacak ve bu iyimserliğin kaybı, merkez sağın seçmen tabanının erimesinin temel nedeni olmaktadır.

ANAP ve DYP'nin Kuruluş Süreçleri ve İdeolojik Farklılıklar

12 Eylül 1980 darbesinin ardından 3 yıl boyunca süren askeri yönetim, 6 Kasım 1983'te yapılan seçimlerle sona ermiştir. Milli Güvenlik Konseyinin vetaları nedeniyle seçimlere sadece üç parti (ANAP, Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP) ve Halkçı Parti (HP)) katılabildiğinden 1983 seçimleri kısıtlı bir normalleşmedir. ANAP, 20 Mayıs 1983'te 12 Eylül darbesinin ardından kurulan ilk siyasi partilerden biridir. Partinin kurucu genel başkanı Turgut Özal, 1960'lı yıllarda Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı yapmış, 1970'li yıllarda Dünya Bankası ve Sabancı Holding bünyelerinde çalışmış, 1977 Genel Seçimlerinde muhafazakar Milli Selamet Partisi (MSP) listelerinden İzmir milletvekili adayı olmasına rağmen seçilememiş, Başbakan Müsteşarı olduğu darbe öncesi dönemde 24 Ocak 1980 Ekonomik Önlem Programını hazırlamış ve 12 Eylül darbesinin ardından kurulan hükümetlerde de Ekonomiden Sorumlu Başbakan Yardımcısı olarak görev almış bir kişidir. ANAP, Özal'ın bürokratlık ve özel şirket yöneticiliği döneminde beraber çalıştığı nispeten genç teknokratlardan oluşan, yani Özal'ın şahsında cisimleşen bir siyasi parti niteliğindedir (Birand ve Yalçın, 2001: 139-181).

Parti, 1980 öncesi siyasetinde güçlü olan dört eğilimi –liberalizm, milliyetçilik, İslamcılık ve sosyal demokrasiyi- kendi bünyesinde toplama iddiasındadır. Nitekim dört eğilimi birleştirme söylemi ANAP'ın 1980 darbesinin Türkiye siyasetinde yarattığı boşluğu tek başına doldurma iddiasında olduğunu göstermektedir. Sosyal demokrasinin partideki temsilini sembolik bir siyasi retorik olarak değerlendirmek gerekirse, ANAP 1970'lerin AP, MSP ve Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) seçmenlerine Türkiye sağının yeni aktörü olarak

seslenmektedir. ANAP, sağın sadece merkezine değil, İslamcılık ve milliyetçilik iddiasıyla periferisine de hitap etme iddiasındadır. Bu eğilimleri parti içinde bir arada tutansa ideolojik bir tutarlılıktan ziyade Özal'ın karizmatik liderliğidir.

Partinin ideolojik tutarlıktan ziyade karizmatik liderliğe yaslanması kısa vadede ANAP'ın etrafında bir seçmen mobilizasyonu oluşturarak askeri darbenin Türkiye siyasetinde yarattığı boşluğu hızlıca doldurmasını sağlamıştır. Karizmatik otoritenin meşruiyeti her ne kadar eski düzenin yerle bir olduğu ama yenisinin henüz inşa edilemediği, 12 Eylül askeri darbesi gibi, süreçlerde etkili olsa da uzun vadeden istikrar arayışı insanları kişiseliklerden arınmış fikirler etrafında toplanmaya sevk etmiştir (Weber, 2006: 325-335). Üstelik Özal'ın 1989 yılında cumhurbaşkanı seçilebilmek için ANAP genel başkanlığını bırakması ve 1993 yılında vefat etmesi ANAP'ın bu karizmatik liderlikten de mahrum kalmasını beraberinde getirmiştir. ANAP'ın karizmatik liderliği ideolojik bir tutarlılıkla ikame edememesi, tutarlı bir seçmen tabanına hitap etmesini de engellemiştir ve aşağıda da tartışılacığı üzere 1990'lar boyunca yaşadığı küçülmeyi hızlandırmıştır (Kalaycıoğlu, 2002: 45-46).

DYP 12 Eylül darbesinin ardından 23 Haziran 1983'te kurulmuş ama Milli Güvenlik Kurulunun vetosunu aşamadığı için 1983 Genel Seçimlerine katılamamıştır. Partinin kurucu genel başkanı Ahmet Nusret Tuna, MGK tarafından veto edildiği için genel başkanlığa Yıldırım Avcı seçilmiştir (Çavuşoğlu, 2007). DYP'nin 1985 yılında yapılan ilk kongresinde partinin yeni genel başkanı Hüsamettin Cindoruk olmuştur. Değişen genel başkanlarına rağmen DYP'nin gölge lideriyse siyasi yasağı nedeniyle aktif siyasette yer alamayan ama 'bir bilen' olarak parti politikalarına yön veren Süleyman Demirel'dir. 1980 darbesinin ardından, 1982 Anayasasına eklenen geçici 4. madde, askeri darbeden önce aktif siyaset yürüten siyasetçilere 5 ve 10 yıl süreyle siyasi yasak getiriyordu. 1987 yılında yapılan referandumla yasakları düzenleyen anayasa maddesi kaldırılmıştır. Yasakların kaldırılması fili durumu resmiyete büründürerek Süleyman Demirel'in DYP Genel Başkanlığına seçilmesinin önünü açmıştır. (Zürcher, 2009: 409-410).

Türkiye sağı üzerine kaleme alınan literatür, ANAP ve DYP arasındaki ayrimı daha çok kır-kent ayrimına dayandırmaktır. 1980'lerde hızla kentleşen Türkiye nüfusunun kentleşme sürecine verdiği tepki içinde ANAP, Türkiye sağının kentli yüzünü, DYP ise kırsal yönünü yansıtmaktadır (Mert, 1999; Coşar ve Özman, 2004). Merkez sağ içindeki bölünmeyi burjuva fraksiyonları içindeki çatışmalar ekseninde yorumlayan çalışmalarda ANAP'ın finans ve ticaret burjuvazisinin, DYP'nin ise geleneksel sanayi burjuvazisinin temsilcisi olduğunu iddia etmektedir (Tosun, 1999: 167-169). Bu yorumların merkez sağ içindeki ayrim noktasını açıklamakta hatalı olmadığını ama eksik kaldığını düşünerek bu ayrim noktasına daha kuvvetli bir halde eklenebilir. Bu katının çıkış noktası ANAP ve DYP'nin Türkiye'nin 24 Ocak Kararları ve 12 Eylül askeri darbesiyle beraber 1980'lerden itibaren yaşadığı neoliberal dönüşümé yönelik verdikleri farklı tepkilerdir.

Özal, ANAP'ı tanımlarken, partinin 1980 sonrasında ait yeni bir parti olduğunu altını özenle çizmektedir (*Nokta*, 1986: 22). ANAP, siyasi anlamda 1982 Anayasası, ekonomik olaraksa, aşağıda daha detaylı bir şekilde tartışılabilecek olan, neoliberalizmle örülen 1980 sonrası “yeni Türkiye'nin” merkez sağ siyasi partisidir (Kahraman, 1995: 185; Çavuşoğlu, 2010: 22). Bu yanıyla da ekonomik anlamda liberalizm, toplumsal manada muhafazakarlığın terkibinden oluşan yeni sağ siyasi hattın Türkiye şubesidir. Yeni sağcılığın ekonomik boyutunu, devleti küçülterek ekonominin piyasa güçlerine bırakılmasını savunan neoliberalizm; sosyal boyutunu ise otoritenin aile ve din gibi geleneksel değerler etrafında restore edilmesini savunan neomuhafazakarlık anlayışı oluşturmaktadır (Barry, 1987). Yeni sağcılık, ekonomik verimlilik ve girişim özgürlüğüyle otorite ve geleneklere dayalı bir düzen arayışının birbirine eklemlendiği eklektik bir ideolojik görünümü sahiptir (Özkazanç, 2010: 48). ANAP da bir ayaıyla Türk sağının geleneksel evriminin bir sonucu gibi gözükür ama bir ayaıyla da 1980'lerde Amerika'da Cumhuriyetçi Parti'nin, İngiltere'de Muhafazakar Partinin temsil ettiği yeni sağ anlayışın Türkiye'ye yansımıası gibidir. Özal'ın liberal ekonomi görüşleri ve toplumsal muhafazakarlığı da aslında ANAP'ın yeni sağ siyasi hattını, lideri özelinde ete kemiğe büründürmekteki (Bora, 2005).

Buna karşılık DYP ise kendisini DP ve AP ile karışmışken geleneksel merkez sağın yeni mirasçısı olarak konumlandırmaktadır. Parti programı incelendiğinde de görülecektir ki DYP, neoliberal dönemin değil ulusal kalkınma döneminin merkez sağını andıran bir politik hatta sahiptir. Bu anlamda, merkez sağın özel teşebbüs hürriyetine saygı duyan, planlamaya şüpheyle yaklaşan ama devleti de ekonomik bir aktör olarak gören ilimli devletçilik eksenli karma ekonomi modeline DYP de sahip çıkmıştır. Demirel, “ANAP, Türkiye'yi 83'ten başlatmıştır. Doğru Yol ise 46 köküne dayanmaktadır” (Çılızoğlu, 1988: 238-239) derken aslında ANAP-DYP ayrimını da veciz bir şekilde ortaya koymaktadır. Parti programlarının ve seçim bildirilerinin, özellikle de ekonomi ve sosyal politikalar odaklı bir analizi, bu yargıyı daha anlaşıllır kılabılır.

ANAP'ın 1983 tarihli parti programına ve 1987 Genel Seçimleri için hazırlanan seçim beyannamelerine bakıldığından partinin neoliberal ekonomi mantığının temel ilkelerini kararlı bir şekilde savunduğu görülmektedir. Bu mantığın en önemli prensibi siyaset ve ekonominin birbirinden ayrıştırılması, yani devletin ekonomiden elini çekerek ekonominin piyasa kurallarına terk etmesidir. ANAP Programı da bu esas doğrultusunda ekonomik verimliliği yükseltmek için devletin sadece altyapı yatırımlarına yönelik ve ekonominin bütünüyle piyasanın doğal kanunlarına bırakması gerektiğini savunmaktadır. Ekonomik anlamda tanınan bu minimal rolle beraber devletin görev sahası güvenlik ve adaletle sınırlandırılmaktadır. Devletin ekonomiden elini çekmesini sağlayacak olan özelleştirmelerse merkez sağın geleneksel retoriğine uyumlu bir kavram olan “ekonominin millete devri” söylemiyle meşrulaştırmaktadır (ANAP, 1983: 7-13). Devletin bir güvenlik aygıtı olacak biçimde yeniden örgütlenmesi,

merkezileşmenin azaltılması ve yerel yönetimlerin güçlendirilmesini de beraberinde getirmektedir (ANAP, 1983: 30). ANAP'ın demokratikleşme söyleminin iki önemli ayağı olan sivilleşme ve yerel yönetimlerin güçlendirilmesi vurgusu, bu bağlamda siyasi bir bütünlüğün parçası olmaktan çok partinin ekonomik yöneliminin doğurduğu dolaylı bir sonuç gibi durmaktadır.

DYP'nin 1983 ve 1988 tarihli parti programlarına ve 1987 Genel Seçimleri için hazırlanan seçim beyannamesine bakıldığından merkez sağın geleneksel eğilimlerine uygun olarak hem ekonomiyi piyasa koşullarına bırakmayı hem de devlete ekonomi sahasında üretici ve düzenleyici olarak rol biçmeyi aynı anda savunabildiği görülmektedir. Parti programının ekonomi bölümünün "karma ekonomi anlayışımız" başlığı taşıması, DYP'nin neoliberalizmle arasında koyduğu teorik mesafeyi göstermesi bakımından çarpıcıdır (DYP, 1988: 102).

Her iki partinin ekonomi anlayışının toplumsal etkisini partilerin sosyal politika anlayışları üzerinden takip edebilmek mümkündür. ANAP, sosyal politikayı bir yurttaşlık hakkı olarak değil, muhtaçları korumayı amaç edinen bir hayırseverlik olarak ele almaktadır. Sosyal politikanın taşıyıcı kurumuysa geleneksel toplumun çekirdeği olarak tanımlanan ailedir (ANAP, 1987: 62). ANAP'ın devleti ekonomik ve toplumsal sahanın dışına çeken ideolojik yönelimin sonucu, ekonomik hayatı serbest piyasa kurallarının, sosyal alana aile ve geleneklerin hakim olmasıdır. Bu doğrultuda Özal'ın parti programının girişî için kaleme aldığı kısa yazda ANAP'ı "milliyetçi muhafazakar, sosyal adaletçi ve rekabete dayalı serbest pazar ekonomisini esas alan bir siyasi parti" (ANAP, 1983: 1) olarak tanımlaması aslında ANAP'ın yeni sağ siyasi yönelimini net bir şekilde ortaya koymaktadır. DYP'nin parti programındaysa eğitim, sağlık ve yaşıllık politikaları bağlamında sosyal politika anlayışı detaylı bir şekilde tartışılmaktadır ve devletin toplumsal hayatı müdahale etmesi yoluyla zorunlu sağlık sigortası, yaşıllık sigortası ve yaygın kreş ağları gibi kapsayıcı sosyal politika uygulamaları savunulmaktadır (DYP, 1988: 115-119). DYP, sosyal devleti de bütün vatandaşların asgari geçimlerini temin ederek onlara insanca yaşam olanakları sunan bir devlet anlayışı olarak tarif etmektedir (DYP, 1987: 44-45).

Ayşe Buğra (2008: 208-218) ANAP ve DYP'nin sosyal politika anlayışlarını kıyasırken ANAP'ın piyasa köktenciliği perspektifinde sadece muhtaçların ihtiyaçlarını karşılayacak bir sosyal yardım anlayışını savunduğunu ve bunun mali yükünü de devlete ek olarak vakıflara havale ederek bir nevi özelleştirdiğini; DYP'nin ise vatandaşlık haklarına vurgu yapan modern bir sosyal politika anlayışına sahip olduğunu belirtmektedir. Partilerin sosyal politika anlayışları arasındaki bu farklılık da, ekonomi ve toplum anlayışlarındaki farklılığın somut yansımasıdır.

ANAP'ın neoliberal ekonomi anlayışı devletin siyasi yetkilerini sınırlandırırken partinin demokrasi anlayışının yerel yönetimlerin güçlendirilmesi ve sivilleşme

temelinde de şekillendirmiştir. DYP programındaysa ANAP programından farklı olarak yapılan insan hakları vurgusu aslında 12 Eylül darbesi ve 1982 Anayasasına gösterilen bir itirazı da ima etmektedir. Ancak burada da merkez sağın geleneksel hassasiyetleri kendini göstermekte ve insan hakları ve hukuk devletine yapılan vurgular, milli bütünlük ve kamu düzenine verilen önemle sürekli dengelenmektedir (DYP, 1988: 93-96).

Türkiye'nin yaşadığı neoliberal dönüşüm ve devletin ekonomideki rolünün azaltılması tartışmaları, DYP ve ANAP arasındaki ayrim nezdinde merkez sağın muhafazakar modernleşme tahayyülünün 1980'li yıllarda yaşadığı çatallanmayı da göstermektedir. Yeni sağ düşüncede ekonomi siyasetin düzenleyebileceği bir alan değil, toplumun özünü oluşturan, özgürlük ve ilerleme gibi kavramlarla kendiliğinden örülü bir ilke olarak ele alınmaktadır (Özkazanç, 2010, 52). Dolayısıyla ekonomiden uzaklaşan siyaset de alınması gereken kararların alındığı teknik/teknokratik bir meseleye indirgenir. ANAP'ın muhafazakar kanadının önemli isimlerinden biri olan Mehmet Keçeciler de "Özal bir teknokrattı ama Demirel bir siyasetçiydi" derken her iki lider nezdinde merkez sağın iki büyük partisinin siyasete bakış açısı arasındaki derin farklılığı da ortaya koymaktadır (Milliyet, 06.01.1999: 13). Bu siyaset anlayışı, ANAP'ın ideolojik bir kök ve sosyal bir taban oluşturamamasının temel nedenlerinden biri olmuştur.

ANAP'ın yeni sağcılık anlayışı ve devlete ekonomide bırıldığı minimal rol, muhafazakar modernleşmenin popülist patronaj ağlarının pratiğe aktarılmasını güçlitmektedir. ANAP iktidarı boyunca reel ücretlerin gerilemesi, iç ticaret hadlerinin tarım aleyhine gelişmesi ve kamu harcamalarında kesintiye gidilmesi de ekonomik kalkınmanın tabana yayılmasına dayalı bir patronaj ağıının terkini göstermektedir. Ancak ANAP muhafazakar modernleşme anlayısını, neoliberal bir süzgeçten geçirmiş ve Korkut Boratav'ın "yoz popülizm" diye adlandırdığı bir anlayışla ekonomik kalkınmayı tabana yitmaya çalışmıştır. ANAP, vitrinleri ithal mallarla doldurup tüketici olarak, belediye hizmetlerini genişletip hemşeri olarak ve imar afları yoluyla kentsel rantları bölüşürüp gecekondu olarak seçmenlerin ekonomik kalkınmadan yararlanmasını sağlamak istemiştir. Buna mukabil DYP ise koalisyonun ana ortağı olarak iktidar olduğu 1991'den 1994 ekonomik krizine kadar geçen süreçte muhafazakar modernleşme tahayyülünün daha önce açıklanan klasik patronaj ağlarına işlerlik kazandırmıştır (Boratav, 1998).

Bu bağlamda neoliberal dünya ekonomisine entegre olan Türkiye'nin dönüşüm sürecindeki ikilemleri, merkez sağ siyaset sahnesinde iki partile karşılık bulduğunu söylemek mümkündür. ANAP, yeni sağcılık anlayışı ekseninde 'yeni Türkiye'nin' merkez sağ partisi, DYP ise neoliberal ekonomik düzleme ayak uydurma çabasından çok DP ve AP'nin mirasçısı olma gayreti gösteren geleneksel sağ bir parti olarak belirmektedir. Merkez sağın, bu iki parti nezdinde yaşadığı kompartimanlaşmanın seçmen nezdinde karşılığını en yalın haliyle ortaya koyan

1991 Genel Seçimleri olmuştur. Bu seçimlere DYP Demirel liderliğinde girerken ANAP'ın başında henüz 5 aydır lider olan Mesut Yılmaz bulunmaktadır. ANAP, seçim bildirgesini 8 yıl iktidar olduğu dönemini merkeze alarak oluşturmuştur. Bu iktidar dönemini tanımlayan iki kavrama 'icraat' ve 'yenilikçilik'tir. Seçim bildirgesinde ANAP, 8 yıllık iktidarında Türkiye'nin siyasal hayatına yeni vizyon katan icraatlarıyla Türkiye'nin ekonomik sorunlarını çözen ve sivilleşerek demokratikleşmesini sağlayan parti olarak resmedilmektedir (ANAP, 1991: 9-18). DYP ise bir muhalif parti olmanın gerektirdiği şekilde, Türkiye'nin 1980 darbesinden bu yana ekonomik ve siyasi açıdan kötü yönetildiğini belirterek, ekonomide yolsuzluklar, işsizlik ve enflasyona karşı mücadeleyi, siyasette ise demokratikleşmeyi merkeze alan bir seçim beyannamesi oluşturmuştur (DYP, 1991).

Seçimlerin galibi oyların %27'sini alarak 178 milletvekili çikanan DYP olurken, ANAP da %24 oy orANIyla 115 milletvekili çıkararak seçimlerin ikinci partisi olmuştur. Bu seçimler merkez sağ açısından bir başarı olarak değerlendirilebilir çünkü geçerli oyların %51'i merkez sağ partilerde toplanmıştır. Her iki merkez sağ partinin seçim haritasıya, partilerin ideolojik yönelimlerinin seçmen nezdinde nasıl karşılık bulduğuna dair anlamlı bir resim sunmaktadır. DYP oylarının en fazla olduğu beş ilin, Antalya (%43.26), Muğla (%39.5), Burdur (%38.89), Manisa (%37.3) ve Afyon (%36.09) gibi DP ve AP geleneğinin kalesi olarak nitelendirebilecek Ege havzasındaki iller olması, partinin ideolojik pozisyonunun seslendiği geleneksel seçmen kitlesi içinde karşılık bulduğunu göstermektedir (TÜİK, 2012).

ANAP'ın seçmen tabanıysa DYP kadar homojen bir görünüm arz etmemektedir. Partinin en yüksek oy aldığı beş il sırasıyla Rize (%47.55), Hakkari (%43.09), Malatya (%41.19), Giresun (%36.37) ve Bayburt (%31.79) olmuştur. ANAP'ın Doğu Karadeniz bölgesinde başarılı olduğunu, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da özellikle bölgede ağırlığı olan adaylar göstererek ülke ortalamasının üzerine çıkabildiğini ve İstanbul'da (%27.53) ezici bir üstünlük kuramasa da birinci parti olarak çıktığını gözlemleyebilmek mümkündür (TÜİK, 2012). Bu yönyle de ANAP'ın, savunduğu neoliberal politikalar ekseninde, finans sektörünün güçlü olduğu büyükşehirlerde DYP'ye göre daha başarılı olduğu iddia edilebilir. Buna ek olarak ANAP'ın siyaseti ideolojiksizlestiren bakış açısı da kitle tabanıyla sosyolojik bir ilişkiden ziyade kişisel ilişkiler geliştirmesine neden olmaktadır. Partinin yüksek oy aldığı illerin ya liderlerin memleketi olması ya da aday merkezli yüksek oylar alınması bu yargayı doğrular niteliktedir.

1991 Genel Seçimlerinde oy tabanları üzerinde yapılacak bir analiz, DYP'nin üzerine yerleştiği tarihsel mirasın etkisiyle daha tutarlı bir sosyolojik tabana oturduğunu göstermektedir. ANAP ise neoliberalizm ve neomuhafazakarlık nezdinde sağladığı eklektik ideolojik duruşla paralel daha eklektik bir sosyolojik tabana seslenmektedir. Seçimlerden hemen sonra KONDA'nın yaptığı

bir araştırma DYP'nin oy tabanının daha kırsal ve yaşlı olduğunu, ANAP'ı destekleyenler arasında çok belirgin olmasa da kentli seçmenlerin kısmen ağırlıkta olduğu ve daha genç bir seçmen kitlesine sahip olduğunu ortaya koymaktadır (Cumhuriyet, 20.09.1991: 4). TÜSES'in 1993 ve 1994 yıllarında yaptığı araştırmada partilerin seçmen tabanının sektörel analizinde dikkat çekici nokta, ANAP'ın beyaz yakalı işçilerden; DYP'nin ise esnaf ve zanaatkardan daha yüksek destek alıyor olmasıdır (TÜSES, 1996).

Partilerin milletvekilleri düzeyinde bir karşılaştırma yapıldığındaysa sektörel düzeyde ANAP ve DYP milletvekilleri birbirlarıyla benzer özellikler göstermektedir. Milletvekilleri arasında serbest meslek çalışanları başı çekerken, bu grubu girişimciler ve bürokratlar takip etmektedir. Yaş ve eğitim kriterleri bakımından arada niteliksel farklılıklar olmamakla beraber DYP'li vekillerin daha yaşlı, ANAP'lı vekillerinse daha eğitimli olduğu iddia edilebilir. Partilerin vekil profilleri bakımından asıl niteliksel farklılık daha öncesinde yerel siyaset yürütmüş milletvekillерinin sayısının DYP'de daha fazla olmasıdır. DYP'li vekillerin 12'si daha önce belediye başkanlığı, 15'i ise il genel meclisi veya belediye meclisi üyeliği yapmıştır. ANAP'lı vekillerinse sadece 3'ü belediye başkanlığı, 6'sı da il genel meclisi veya belediye meclis üyeleri yapmıştır (Cansever, 2019: 329-336). Bu farklılık da DYP'nin taşra örgütleri ve merkezi milletvekilleri arasında daha yoğun bir ilişki ağı tesis edebildiğini göstermektedir.

DYP'nin en yüksek oy oranına Isparta, ANAP'ın ise en yüksek oy oranına Rize ve Malatya'da ulaşmış olması, yani parti liderlerinin memleketlerinin partilerin en başarılı olduğu iller olması aralarındaki ayrimın ideolojik olduğu kadar kişisel yanlardan da beslendiğini göstermesi bakımından manidardır.³ Yukarıda çizilen ideolojik farklılıklara rağmen ANAP ve DYP'yi örgütsel açıdan birbirine benzestiren her iki partinin de lider eksenli örgütlenmesidir. ANAP, Özal'ın, DYP ise Demirel'in partisidir. Merkez sağı iki ana parti çatısı altında örgütlenmeye iten sadece sosyolojik ya da ideolojik farklılıklar değil, aynı zamanda Özal ve Demirel nezdinde iki karizmatik lider sahip olmasıdır. 1989 yılında Özal'ın, 1993 yılında da Demirel'in cumhurbaşkanı seçilerek partilerinin genel başkanlığı görevini bırakmalarının ardından parti liderliklerine ikinci kuşak liderler olarak adlandırılabilen Mesut Yılmaz ve Tansu Çiller seçilmiştir. Yılmaz ve Çiller'in liderlikleri altında merkez sağ siyasi partiler 1990'lı yıllar boyunca düzenli bir şekilde güç kaybederek, 2002 yılına gelindiğinde meclis dışında kalmışlardır. Ancak ANAP ve DYP'nin güç kaybında lider değişiminin oynadığı rolün tali olduğunu, Türkiye'de merkez sağın erimesinin asıl nedeninin neoliberalizm, küreselleşme ve kimlik siyasetlerinin yükselişiyle beraber siyasal karar alma süreçlerinde yaşanan dönüşümlere ayak uyduramaması olduğunu belirtmek gerekir. Aşağıda da bu dönüşüm süreçlerinin Türkiye siyasetini nasıl etkilediği tartışmaya açılacaktır.

Toplumsal Dönüşümler ve 1990'larda Dili Değişen Siyaset

1990'lar bütün dünyada siyasetin dilinde köklü dönüşümler yaşamasını beraberinde getirmiştir. Bu dönüşüm sürecini dört düzlemden analiz edebilmek mümkündür. Siyasi düzlemden, Sovyetler Birliğinin yıkılması ve Soğuk Savaşın sona ermesi sınıf kavramının siyasi geçerliliğini sorgulanır hale getirmiştir ve Soğuk Savaş gerilimleri üzerine kurulu geleneksel parti sistemleri dönüşüme uğramaya başlamıştır. Merkez sağ ve sol partilerde bölünmeler yaşanırken yeni siyasal aktörler, yeni ideolojiler ekseninde siyaset sahnesine dahil olmuşlardır (Morlino, 1996). Neoliberal küreselleşme sürecinin tetiklediği belirsizliklerin etkisiyle merkez sağ ve sol siyasi hareketler karşısında periferi hareketi olarak nitelendirilebilecek yeni siyasi partiler güç kazanmaya başlamıştır. Yeşiller Partisi gibi toplumsal hareket temelli siyasi partiler ya da azınlık gruplarının kimliksel tanınma talepleri üzerine bina edilen siyasi partiler sol kanat siyaset içinde güç kazanırken; kültürel korumacılık eksenli sağ popülist partiler de muhafazakar ya da liberal partiler karşısında sağ kanat siyaset içinde güç kazanmaya başlamıştır (Kriesi vd., 2006; Gidron ve Ziblatt, 2019).

Ekonominin düzlemden itibaren neoliberal ekonomi politikaları bütün dünyada adım adım yaygın kazanmaya başlamıştır. Neoliberalizm siyaset ve ekonomiyi birbirinden ayırtırma söylemiyle devletin ekonomik rolünün küçültülmesini savunmakta, ekonomik üretim süreçlerini reelden finansala kaydırarak ekonomileri krizler karşısında kırılganlaştırmakta ve işsizlik olgusunu yapısalistirmektedir (Harvey, 2015). Neoliberalizmle bağlantılı bir şekilde postfordizm, üretimi hem ulus ötesi hale getirmiş hem de emeği güvencesizleştirmiştir (Harvey, 1997). Neoliberalizmin gündelik hayatı mirası krizlerle kırılganlaşan ekonomiler, kalıcı hale gelen işsizlik ve güvencesizleşen emek piyasası olmuştur.

Sosyal düzlemden küreselleşme ulusal ve uluslararası arasındaki ayrimı muğlaklaşmıştır. Ulus devletlerin kendi ülkeleri üzerindeki yönetim yetkilerini uluslararası kuruluşlarla ve çok uluslu şirketlerle paylaşmak zorunda kalması, egemenlik yetkilerinin sorgulanmasını beraberinde getirmiştir. Küreselleşmenin tetiklediği bu istikrarsızlık birçok ülke açısından ulusal düzeyde meşruiyet krizlerinin yaşanmasına neden olmuştur (Held ve McGew, 2008).

Düşünsel düzlemden postmodernizm tartışmaları evrensel büyük anlatıların geçerliliğini sorgularken, bir büyük anlatı olarak ele aldığı toplumu da tikel kimliklerle yapıbozuma uğratmanın demokratik gelişmenin en etkili yolu olduğuna dair siyasi inancı yaygın hale getirmiştir (Lyotard, 1984: xxiv). Bu düşünsel düzlemden siyasetin alanı ekonomi-politikten kültüre doğru kaymaya başlamıştır. Kültürel kimliklerin tanınması, özgürlük, eşitlik ve adalet taleplerinin hayatı geçirilmesinde sosyo-ekonomik temelli yeniden bölüşüm politikalarının bir adım önüne geçilmiştir.

Postfordizmle üretimin küçük envanterlere bölündüğü ve güvencesizleştiği, neoliberalizmle işsizliğin kalıcılaşlığı ve ekonomilerin finansal açıdan kırılganlaşlığı, küreselleşmeyle ulus-devletlerin egemenlik yetkilerinin aşındığı ve siyasetin istikrarsızlaşlığı bir düzlemdede, ulus altı etnik ve dini kimlikler mensuplarına bu belirsizlik ortamı içinde ihtiyaç duyduğu ezeli ve ebedi aidiyetleri sunmuşlardır (Castells, 2006: 92). Bu dört düzlemin gündemlik siyasete en önemli yansımıası, etnik ve dini kimliklerin siyasal karar alma süreçlerinde artan etkisi olmuştur. 1990'larda Türkiye siyasetine, siyasal İslam'ın yükselişinin ve Kürt sorununun yön vermesi yukarıda anlatılan dönüşüm sürecinin doğrudan sonucu olmuştur.

Siyasetin Dönüşen Dilinin Türkiye Sağına Etkileri

Türkiye ekonomisinin neoliberal dünya ekonomisine dahil olma sürecinde, 1980 tarihinde alınan 24 Ocak Kararları önemli bir rol oynadı. Bu kararların hayatı geçmesini sağlayansa 12 Eylül 1980 askeri darbesidir. Özelleştirmeler, serbest dış ticaret rejimi ve finansal serbestlik, neoliberal dönüşüm sürecinin önemli bileşenleri niteliği taşımıştır. Kısa vadeli sermaye yatırımlarına dayalı finansal büyümeye Türkiye ekonomisinin finansal krizler karşısında kırılganlaşmasına neden olmuştur. Bu kırılganlığın en somut sonuçları 1994 ve 2001 yıllarında yaşanan ekonomik krizlerdir (Borotav, 2004: 145-199; Pamuk, 2014: 271-272). Üstelik Türkiye ekonomik krizlere, hızla kentleştigi, gecekonduların konut sorununa çözüm üretme gücünü yitirdiği, tarımın çözüldüğü, aile merkezli geleneksel dayanışma bağlarının zayıfladığı ve neoliberal politikalar doğrultusunda devletin sosyal fonksiyonlarının budandığı bir sosyo-ekonomik düzlemden maruz kalmıştır (Buğra, 2001: 28).

Türkiye'de merkez sağın seçim başarıları, kentleşme mekte olan bir ülkede kitlelerin kendi kültürlerini koruyarak modernleşmenin ekonomik imkanlarından yararlanmalarını sağlayabilmesinden kaynaklanmaktadır. 1990'lara gelindiğiyse küreselleşmenin yarattığı belirsizlikler, neoliberalizmin yarattığı güvensizlik, kentleşme sürecinin tetiklediği bekentiler ve kentlerin bu bekentileri karşılayamamasından kaynaklanan gerilimlerle birlikte merkez sağ güçlü kılan sosyo-politik iklim de değişmeye başlamıştır (Taşkin, 2008: 64). Bu dönüşümler, merkez sağ var eden ve ekonomik büyümeye ortamlarında uygulama alanı genişleyen muhafazakar modernleşme tahayyülünün uygulama alanının 1990'larda daraldığını göstermektedir. Muhafazakar modernleşmenin kalkınmacı iyimserliğinin yerini ekonomik ve siyasi krizlerin aldığı düzlemden, sağ siyasetin periferisinde yer alan İslamcı ve milliyetçi partiler, bu krizleri çözebilecek alternatifler haline gelmişlerdir. Üstelik yaşanan siyasi ve ekonomik güvensizlik karşısında kültürel kimliklerin güvenli bir liman olarak algılanması, etnik ve dini kimlikler üzerine oturan Refah Partisi (RP) ve MHP'nin sağ siyasetin büyuen aktörleri olmasını kolaylaştırmıştır. RP ve MHP'nin 1990'ların ikinci yarısında seçmen tabanını nasıl genişletebildiğini sosyo-ekonomik bir bağlama

oturtmak, merkez sağın yaşadığı erimenin kavramsallaştırılmasına da katkıda bulunacaktır.

Türkiye'de siyasal İslam'ın yükselişi ve RP'nin seçim başarıları, küreselleşmenin ve neoliberal ekonomi politikalarının sonuçlarına yanıt verebilme kapasitesiyle yakından ilişkilidir. 1970'lerde Türkiye'nin İthal İkameci Sanayileşme politikalarına karşı bir tepki olarak özellikle taşrada küçük ölçekli iş sahiplerinin destegine dayanan siyasal İslam, 1990'larda küreselleşme ve neoliberalizmin yarattığı gerilimlere yanıt verebilme kapasitesiyle kitle tabanını genişletmeyi başarmıştır. Ulusal kalkınmacı sanayileşme süreçleri sırasında ayakta kalamayacağı düşünülen taşranın küçük üreticileri, küreselleşme koşullarında uygulanan ihracata dayalı büyümeye stratejisinde, ulusaşırı büyük firmalar hesabına taşeron olarak çalışarak sermayelerini artırmışlardır. Küresel serbest ticaretin yarattığı imkanlardan yararlanarak büyüyen bu üretici kesim, 1990'da kurulan Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği'nin (MÜSİAD) çekirdeğini oluşturmaktadır. Siyasal İslam'ın büyümesini sağlayan, sadece küreselleşme ve neoliberal dönüşüm süreçlerinin kazananlarına değil kaybedenlerine de seslenebilmesidir.

Neoliberalizmin, devletin küçültülmesi argümanının ilk uygulama sahası sosyal devlet harcamaları olmuştur. Devletin sosyal misyonunun zayıfladığı, sağlık, eğitim ve sosyal transfer harcamalarının azaldığı koşullarda RP'nin adil düzen programı, post-sosyalist dönemin adalet eksikliğini söylemsel düzeyde karşılamıştır. Sosyal devletin üstlenmesi gereken maddi yükümlülükler ve sosyal hizmet faaliyetleriyle İslami vakif ve yardımlaşma dernekleri eliyle karşılaşmıştır. Bu da RP'yi, halefi olduğu siyasal İslamcı partilerden ayırarak kentlerde, özellikle de kentlerin yoksul gecekondu mahallelerinde güçlü bir siyasi hareket haline getirmiştir (Gülalp, 2003: 48-55; Eligür, 2010). Bu sayede RP 1994 Yerel Seçimlerinde İstanbul ve Ankara da dahil olmak üzere 28 ilde belediye başkanlıklarını kazanmış ve 1995 Genel Seçimlerinde de, aldığı %21.4 oy oraniyla, birinci parti olmuştur. Yukarıda açıklanan dönüşüm süreçleri RP'nin kitle tabanını genişletirken, 1980'lerde ve 1990'larda merkez sağ siyasi partilerin tek başlarına ya da koalisyon ortağı olduğu iktidarlarla çözemediği, aksine büyütüğü sosyal ve ekonomik sorunlar da yıpranmamış ve denenmemiş bir parti olan RP'nin seçmen nezdindeki kredisini yükselmiştir (Çakır vd., 1996).

RP'nin merkez sağ aleyhine gelişimine yönelik bu makro okuma, yerel siyaset üzerine yapılan çalışmalarla da desteklenmektedir. Ayça Kurtoğlu'nun (2004) Keçiören Belediye Meclisi üzerinden yerel siyasetin işleyişine ilişkin çalışması, 1980'lerde ANAP'ta siyaset yürütüp 1990'larda ideolojik nedenler, temiz siyaset yürütmek veya Erbakan'ın siyasete dönmesi gereğesiyle RP'ye geçen çok sayıda yerel siyasetçinin tanıklığına yer vermektedir. Sema Erder ve Nihal İncioğlu (2013: 20-21) ise ANAP'ın 1984-89 dönemi, RP'nin 1994-99 dönemi İstanbul Büyükşehir Belediye Meclis Üyelerini karşılaştırdıklarında RP üyelerinin

ağırlıklı olarak neoliberal dönemde enformel ekonominin sağladığı olanaklarla büyüyen girişimcilerden oluştuğunu belirtmektedirler. RP'nin İstanbul'daki destek sahasını da ANAP'tan farklı olarak orta sınıf mahallelerden çok, düşük gelir grubunun yerleşim yerleri oluşturmaktadır.

MHP'nin 1990'ların ikinci yılında yakaladığı ivmeyi ise iki düzlemden değerlendirmek gerekmektedir. Küreselleşme süreciyle beraber ulusal sınırların içi ve dışı arasındaki ayrimın muğlaklaşması ve ulus devletlerin egemenliğinin tartışmaya açılması, Türkiye siyasetini bir çözülme hissiyatına sürüklemiş ve milliyetçilik de bu çözümenin panzehri olarak siyasette etkisini artırmıştır. Türkiye'de parti programları üzerine yürütülen çalışmalar, 1990'ların ikinci yarısından itibaren Türkiye siyasetini sürükleyen ana gerilim hatlarından birinin evrenselcilik ve milliyetçilik arasında yaşandığını iddia etmektedir (Çarkoğlu, 1998: 564). Bu gerilim hattı MHP'nin 1990'larda dar bir kadro partisi olmaktan kitle partisine dönüşmesine uygun bir zemin yaratmıştır.

Uluslararası meşruiyet krizine ek olarak MHP'nin değerlmenine su taşıyan bir diğer gelişime de Kürt sorunu olmuştur. Kürt sorunun tarihi Cumhuriyetin tarihinden de eskidir, ama 1970'lerin sonunda kurulan ve 1984 yılından itibaren Türkiye sınırları içinde silahlı eylemler gerçekleştiren PKK'nın varlığı Kürt sorununun, siyasal şiddet ekseninde Türkiye siyasetinin gündemine oturmasını beraberinde getirmiştir. Özellikle de 1990'larda devlet ile PKK arasındaki çatışmaların yoğunluğu Türkiye siyasetini bir şiddet sarmalının içine sokarak kırılganlaşmıştır. 1986 yılından itibaren köy koruculuğu uygulamasıyla sivil Kürt gruplara silahlı bir statü sunulması, 1987'den itibaren Olağanüstü Hal uygulamasıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde 10 ilde, ülkenin geri kalanından farklı şekilde işleyen bir olağanüstü hukuk rejiminin tesisi, 1990'larda yaygınlaşan insan hakları ihlalleri, faili meşhul cinayetler, köy boşaltmalar ve zorunlu göç, yine zorunlu göçün etkisiyle kontrol edilemeyen kentleşme süreci ve Kürt sorunun güvenlik ekseninde değerlendirilmesiyle bağlantılı derin devlet tartışmaları Türkiye'de siyasal sistemi bir meşruiyet krizine sürüklemeye başlamıştır (Bozarslan: 2008). Bu meşruiyet krizi merkez siyasetlere olan güveni sarsarken, bu güvensizlik de milliyetçi bir reaksiyonerlik içinde MHP'nin 1990'ların ikinci yılında yükselişini beslemiştir (Bora ve Can, 2000). MHP'nin buradaki başarısı, Türkiye'de yaşanan milliyetçi kabarış ve Kürt sorunun çözülememesinin yarattığı gerilimi birbirine eklemlemeyi başarması olmuştur. Böylece MHP, 28 Şubat etkisiyle siyasal İslam'ın yara aldığı ve 1990'lar boyunca merkez sağın küçüldüğü bir siyasi iklimde, arkasından esen milliyetçi rüzgarın da etkisiyle 1999 seçimlerinde en yüksek oy alan ikinci parti olmayı başarmıştır (Bora, 1999).

Yukarıda değinilen dönüşümler 1980 sonrasında Türkiye siyasetini ekonomik ve siyasi açıdan kırılganlaşmıştır, Türkiye bu ekonomik ve siyasi kırılganlıklarlaşıya merkez sağın ya tek başına iktidar olduğu ya da iktidarin ana ortağı olduğu

hükümetlerin yönetiminde yaşamıştır. 1983-1991 arası dönemde ANAP'ın tek parti iktidarı yaşanırken, 1991-95 arası dönemde de ANAP, DYP koalisyonun büyük ortağı olmuştur. Neoliberalizmin, küreselleşmenin, kimlik siyasetlerinin, hızlı kentleşmenin yarattığı bu sürekli güvensizlik hali, siyasi sistemin istikrarlı bir şekilde devamını arzulayan merkez sağ siyasetlerin ayağının altındaki haliyi da çekerek sağ siyasetin merkezkaç kuvvetleri olarak nitelendirilebilecek siyasal İslam ve milliyetçi sağın, merkez sağ aleyhine büyümeyeninin önünü açmıştır. Çizilen bu teorik çerçeveyenin 1990'larda merkez sağ siyasette nasıl karşılık bulduğu aşağıdaki bölümde ele alınacaktır.

1990'lar ve Merkez Sağın Erimesi

Soğuk savaşın sona ermesi, küreselleşme, neoliberalizm ve kimlik siyasetlerinin yükselişinin yarattığı siyasal ve toplumsal dönüşüm süreçleri, merkez sağın muhafazakar modernleşme tahayülünün uygulama alanını daraltarak güç yitirmesinin aslı ve yapısal nedeni olmuştur. Merkez sağ partiler, 1990'ların önemli bir bölümünde ikinci kuşak liderler olarak nitelendirebileceğimiz Mesut Yılmaz ve Tansu Çiller liderliğinde bu dönüşüm süreçlerine yanıt üretmeye çalışmışlardır. İkinci kuşak liderlerin, yapısal nedenlerin etkisiyle siyaset üretme kapasitesi giderek daralan merkez sağın hareket alanını geliştirebilecek siyasetler üretememesi de merkez sağın erimesinin tali ve bireysel nedeni olmuştur.

Özal, 1989 yılında cumhurbaşkanı seçilince ANAP genel başkanlığını Yıldırım Akbulut'a devretmiştir. Akbulut'un güçsüz liderliği partinin üzerinde hala Özal'ın gücü olduğunu gösterdiginden bu liderlik sadece iki sene sürebilmıştır. 1991'de yapılan olağan kurultayda Mesut Yılmaz ANAP'ın yeni genel başkanı seçilmiştir. Yılmaz, ANAP'ın kurucu isimlerinden biri olmasının yanı sıra 1980'li yıllarda Devlet Bakanlığı, Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Dışişleri Bakanlığı görevlerinde de bulunmuştur. Partinin liberal kanadını temsil etmiştir. 1990'lı yıllar boyunca ANAP genel başkanlığını da Yılmaz yürütmüştür. Benzer bir lider değişimi süreci DYP'de de yaşanmıştır. Özal'ın vefatının ardından Süleyman Demirel Türkiye Cumhuriyetinin 9. Cumhurbaşkanı olmuştur. Demirel'den boşalan genel başkanlık ve başbakanlık koltuğu için yürütülen yarışı İsmet Sezgin ve Köksal Toptan karşısında kazanan Tansu Çiller, hem DYP'nin genel başkanı hem de Türkiye'nin ilk kadın başbakanı olmuştur (Atılgan vd., 2015: 846-850). Her iki ismin parti liderliklerini sona erdiren ise, Türkiye'de merkez sağı meclisin dışına iten 2002 Genel Seçimleri olmuştur. Bir anlamda Çiller ve Yılmaz'ın liderlik kariyerleri ve merkez sağın kaderi beraber ilerlemiştir.

1995 Genel Seçimleri merkez sağdaki küçülmeyen ilk sinyallerini vermiştir. Bu seçimlerde oy oranı %19.65'e düşen ANAP 132 milletvekili; DYP ise %19.18 oy oraniyla 135 milletvekili çıkarabilmiştir. DYP'nin oy oranlarında bir önceki seçime göre yaşanan %8'lik azalmayı, kendi iktidar ortaklıği zamanında yaşanan

1994 ekonomik krizinin ağırlığı ve Kürt sorunun çözümzsizliğünün yarattığı meşruiyet yitimiyle, yani iktidar yorgunluğuyla açıklayabilmek mümkündür. Ancak iktidaların krizine rağmen ana muhalefet partisi olan ANAP'ın oylarında da %4.5 civarında azalma yaşanmıştır. Dolayısıyla merkez sağın iki ana partisinde birden yaşanan oy kaybı, merkez sağın iktidar yıpranmışlığını aşan daha genel bir kriz içinde olduğunu göstermektedir. Seçim sonuçlarının basit analizi merkez sağdan kaçışın RP ve MHP'ye yöneldiğine işaret etmektedir. 1991 seçimlerine bir ortaklığa RP çatısı altında giren ve %16.8 oranında oy alan bu partiler, 1995 seçimlerine ayrı ayrı katılmışlar ve oylarının toplamı %29.56'ya yükselmiştir (TÜİK, 2012).

ANAP ve DYP'nin yüksek oy aldığı illere bakıldığından 1991 yılındaki sosyolojik eğilimlerin büyük ölçüde devam ettiği gözlenmektedir. 1995 Genel Seçimlerinde DYP'nin en yüksek oy aldığı beş şehir Isparta (%40.34), Kilis (%37.2), Muğla (%35.33), Bilecik (%32.17) ve Çanakkale (%31.12) olmuştur. Genel anlamıyla DYP merkez sağın geleneksel tabanının destegini kazanmaya devam etmiş ve Ege havzasında ülke ortalamasının üzerinde bir oy almış ancak büyük şehirlerde ülke ortalamasının altına düşmüştür. ANAP'ın ise en yüksek oy aldığı beş ilin tamamı Karadeniz bölgesindedir: Rize (%54.46), Giresun (%37.59), Trabzon (%33.58), Ordu (%29.94) ve Artvin (%28.18). Bu haliyle ANAP, sosyolojik bir tabana oturmaktan ziyade Rizeli olan genel başkanı Mesut Yılmaz'ın hemşerilik bağılarıyla hareket eden bir dayanışma örgütünü andırmaktadır (TÜİK, 2012).

Partilerin seçmen tabanı üzerine TÜSES'in seçimlerin hemen ardından 1996 yılında gerçekleştirdiği araştırma, ANAP ve DYP seçmenleri arasındaki farklılıklar hakkında bir çerçeve sunabilmektedir. Bu araştırma sonuçları ANAP'ın kentte, DYP'nin kırsal bölgelerde daha güçlü olduğunu, ANAP seçmen tabanının DYP'ye göre daha eğitimli, DYP seçmen tabanının da ANAP'a göre daha yaşlı olduğunu ortaya koymaktadır. Kadın seçmenlerin en fazla oy verdiği partiler merkez sağ partiler olduğu ve ANAP'ın bu bakımından DYP'den bir adım önde olduğu iddia edilmektedir. Sektörel bazdaysa küçük çiftçilerin DYP'ye sunduğu desteği dışında her iki partinin oy tabanları arasında derin bir sınıfsal farklılık göze çarpmamaktadır (TÜSES, 1996). 1991 ve 1995 Genel Seçimleri karşılaştırıldığında ANAP ve DYP'nin seçmen tabanlarının birbirlerine biraz daha yakınlaştıkları fark edilmektedir.

Partilerin tabanları arasındaki yakınlığı andırır bir benzerlik milletvekilleri arasında da kendini göstermektedir. Her iki partinin de vekilleri arasında mühendis ve hukukçu ağırlığı göze çarpmaktadır. Bu noktada vekillerin sektörle dağılımı bakımından dikkat çeken nitel farklılık DYP milletvekilleri arasında bürokrasiden gelen isimlerin sayılarındaki artışıtır (Çetinkaya, 2019: 333). Eski bürokratların DYP'ye yönelik ilgisi ise, partinin 1995 Genel Seçimlerine iktidar partisi olarak girmesinden kaynaklandığı gözükmektedir.

Partiler arasındaki benzeşmeyi seçmen tabanları ve vekil profillerinden daha çarpıcı bir şekilde ortaya koyansa yerel seçimlerde iki parti üyeleri arasında yaşanan geçişkenlidir. 1994 Yerel Seçimlerinde DYP kökenli İlhan Kesici'nin İstanbul Büyükşehir Belediyesi için ANAP'ın adayı olması, daha öncesinde ANAP'tan seçilerek İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı'ni yürüten Bedrettin Dalan'ın ise yine aynı seçimlerde DYP'nin adayı olması; 1984 Yerel Seçimlerinde ANAP'tan İzmir Büyükşehir Belediye Başkanı seçilen Burhan Özfatura'nın 1994 Yerel Seçimlerinde DYP'nin İzmir Büyükşehir Belediye Başkan adayı olması ya da 1989 Yerel Seçimlerinde DYP'den Çatalca Belediye Başkanı seçilen Gülay Atığ'in 1994 Yerel Seçimlerinde ANAP'ın Şişli Belediye Başkanı adayı olması sadece DYP ve ANAP arasındaki aday geçişkenliğine değil, bu iki partinin benzeşmesine de işaret etmektedir (Turan, 2008: 252-257).

Türkiye siyasetinde, yukarıda yürütülen tartışma ekseninde yaşanan dönüşümler, merkez sağ siyaset sahnesini küçültmekle kalmamış, merkez sağ siyasi partiler arasındaki farklılıklarını törpülemeye de başlamıştır. ANAP ve DYP hem seçmen tabanı hem de milletvekili profili bakımından farklılık göstermekle beraber birbirlerine daha fazla benzemeye başlamışlardır. Bu noktada partilerin birbirine benzemesine sebep olan bir diğer faktör de, örgütsel düzeyde lider eksenli partiler olma eğiliminin, her iki parti açısından ikinci kuşak liderlerin yönetimi altında giderek daha belirgin hale gelmeye başlamasıdır. Paradoksal bir şekilde ANAP ve DYP seçmen tabanı, milletvekili profili, ideolojik yönelim ve örgütsel yapı açısından birbirine benzedikçe, liderleri arasındaki kişisel farklılıklar daha belirgin hale gelmeye ve partiler giderek birbirlerinden uzaklaşmaya başlamışlardır.

ANAP'ın lider eksenli siyasal hattının partinin kuruluş yıllarda da belirleyici olduğundan bahsedilmiştir. Partinin savunduğu neoliberal ilkeler, ekonomiyle siyaseti birbirinden ayırarak ekonomik paylaşım politikalarını teknik meselelere indirmiş dolayısıyla da siyasal karar alma süreçlerini apolitikleştirmiştir. Bu da ANAP'ın hem ideolojik bir hatta oturmasını zorlaştırmış hem de DYP gibi miras aldığı bir sosyolojik tabanının oluşmasını güçleştirmiştir. ANAP açısından geriye kalansa lider eksenli kişisel ilişkilerini harekete geçirmek olmuştur. Partinin seçim sonuçlarında Doğu Karadeniz ve bu bölgenin göç verdiği illerde gösterdiği başarının nedenini, ideolojik kurumsallaşmanın boşluğunu kişisel ağlarla doldurmasında aramak mümkündür.

DYP ise ANAP'tan farklı olarak kuruluş anından itibaren hissedilen Demirel etkisine rağmen Türkiye'de geleneksel merkez sağ eğilimi devam ettiren bir sistem partisi niteliğindedir. Ancak DYP'nin üzerine oturduğu sistemin neoliberalizm, kimlik siyasetleri ve küreselleşme ekseninde yaşadığı dönüşüm DYP'nin siyasi hattının işlevsizleşmesini de beraberinde getirmiştir. Bu arka planda Çiller'in liderlik tarzı da DYP'nin giderek Çiller etrafında şekillenen bir kişi partisi haline gelmesini beraberinde getirmiştir. 1995 Genel Seçimlerinden

önce DYP'nin milletvekili adaylarının partinin il örgütlerine danışılmadan Başbakanlık Konutunda Çiller tarafından hazırlandığının iddia edilmesi, DYP'de Çiller'in liderlik tarzının yarattığı rahatsızlığı göstermektedir (*Cumhuriyet*, 07.12.1995: 5). Çiller bu nedenle de DYP'nin eski Teşkilat Başkanı Rifat Serdaroğlu tarafından il örgütlerinde güçlü isimleri tasfiye ederek DYP'yi kendi kişisel partisi haline getirmekle suçlanmıştır (*Cumhuriyet*, 18.09.1996: 12).

Merkez sağın 1995 Genel Seçimlerinde yaşadığı küçülme, dünya ve Türkiye siyasetinin yaşadığı dönüşümlere yanıt verememesinden kaynaklanmaktadır. Küreselleşme, neoliberalizmin yarattığı eşitsizlikler ve kimlik siyasetlerinin yükselişi, merkez sağın üzerinde temellendiği muhafazakar modernleşme paradigmalarının pratiğe dökülme kanallarını daraltmıştır. 1994 krizinin yarattığı tahribat, zorunlu göçlerle beraber gelen yeni göçmenlerin bekentilerini karşılamayan kentler, küreselleşme tartışmaları ve Kürt sorunuyla beraber hissedilen meisruiyet krizi ve derin devlet tartışmaları hem popülist patronaj politikalarının uygulanmasını zorlaştırmış hem de siyasi iyimserlik havasını dağıtmıştır. ANAP ve DYP bu dönüşümlere karşılık veremediği ölçüde Türkiye siyasetine yön veren özneler olmaktan çıkararak bu dönüşümlerin yarattığı gerilimler tarafından yönlendirilen nesnelere dönüşmüştür.

Siyasal İslam'ın yükselişi ve Kurt sorunu, 1990'larda laik-muhafazakar geriliminin ve yükselen milliyetçilik dalgasının Türkiye siyasetine yön vermesini beraberinde getirmiştir. Merkez sağ ise yönetemediği bu gerilimlerin içinde yer almaya çalışarak Türkiye siyasetindeki alanını genişletmeye çalışmıştır. Yılmaz liderliğinde ANAP, özellikle RP-DYP koalisyon hükümeti döneminde gerçekleşen 28 Şubat Muhtırası ve sonrasında süreçte Türkiye siyasetini yönlendiren laik-muhafazakar geriliminin laik tarafında konumlanarak siyasi etkisini artırmaya çalışmıştır. DYP ise Çiller'in genel başkanlığa seçilmesinin hemen ardından Kurt sorununun askeri çözümünü odağına alan milliyetçi bir söylemle siyaset sahnesinde boy göstermeye başlamıştır.

ANAP içinde muhafazakar ve liberal bloklar arasında Turgut Özal'ın karizmatik liderliğinde sağlanan birliliktelik, Mesut Yılmaz genel başkanlığında sürdürmemiştir. Yılmaz'ın liderliğinde ANAP'ın muhafazakar kitlelerle olan bağının zayıflamasının parti içi liderlik mücadeleleri ve ülke siyasetiyle ilgili iki boyutu bulunmaktadır. Özal'ın cumhurbaşkanlığı esnasında ANAP üzerindeki etkisini Mehmet Keçeciler ve Hüsnü Doğan gibi partinin muhafazakar milletvekilleri üzerinden göstermek istemesi karşısında, Yılmaz liderliğini tesis etmek için muhafazakar kanadı parti yönetiminden uzaklaşmış ya da milletvekili listelerinde seçilemeyecek yerlerden aday göstererek etkisizleştirmiştir (Akın, 2018: 132-133). Muhafazakar kanadın parti içindeki etki ve görünürlüğünün azalması da ANAP'ın muhafazakar-liberal sentezinin giderek liberalizm lehine bozulmasını beraberinde getirmiştir. Bir başka ifadeyle Mesut Yılmaz liderliğinde 1990'larda ANAP, Turgut Özal'ın 1980'lerdeki ANAP'ına göre

daha az muhafazakar daha fazla liberal bir parti görünümündedir.

ANAP'ın muhafazakarlık aleyhinde seyreden ideolojik dönüşümü sadece parti içi siyasi çekişmelerle açıklanamaz. 1990'lı yıllarda RP'nin seçim başarıları, muhafazakar tabanın bu parti etrafında konsolide olmaya başladığını göstermektedir. Özal'ın memleketi Malatya'da bile, Özal'ın vefatının ardından, İslami cemaat ve vakıflar ile muhafazakar işadamları ANAP'tan uzaklaşarak RP'ye yönelmiştir. Bu yönelikin en sembolik tezahürüyse 1989'da ANAP'tan Malatya Belediye Başkanı seçilen Münir Erkal'in, daha sonrasında partisinden ayrılarak RP'ye geçmesi ve 1994 Yerel Seçimlerinde RP'den belediye başkanı seçilmesidir. (Milliyet, 18.09.1996). Yılmaz liderliğindeki ANAP da, RP'nin muhafazakar taban üzerinde sağladığı hegemonya koşullarında, muhafazakarlardan alabileceği desteğin azaldığını düşünmüştür ve muhafazakar görünümünden sıyrılarak liberal, seküler ve modern bir parti görünümüyle laik-muhafazakar geriliminin laik kanadının içinden konuşarak siyaset sahnesinde etkinliğini sürdürmek istemiştir. Yılmaz'a göre ANAP artık dört eğilimin partisi olamaz çünkü muhafazakarların ve milliyetçilerin kendi partileri vardır. Bu durumda ANAP'a düşen de liberal bir parti olmaktadır (Cumhuriyet, 14.09.1996: 12).

DYP'nin RP ile koalisyon hükümeti kurması ve bu koalisyon hükümetinin 28 Şubat 1997 tarihinde gerçekleşen ve tarihe 28 Şubat Muhtırası olarak geçen Milli Güvenlik Kurulu toplantısının ardından dağılması, ANAP'ın bu stratejisini daha da görünür hale gelmesini sağlamıştır. 28 Şubat Muhtırasının ardından siyaseti normalleştirme görevini Yılmaz'ın başbakanlığında, ANAP, DSP ve DYP'nin RP ile koalisyon hükümeti kurmasından rahatsızlık duyarak ayrılan milletvekillerin kurduğu Demokratik Türkiye Partisiyle (DTP) arasında kurulan koalisyon hükümeti üstlenmiştir. Sekiz yıllık temel eğitim düzenlemesi gibi 28 Şubat Kararlarının önemli kısmı bu hükümet tarafından hayatı aktarılmıştır. ANAP'ın 28 Şubat sonrası geçiş sürecinde oynadığı rol, partide etkinliklerini yitirerek zayıflayan muhafazakar kanadın tepkisini çekerek, Ali Coşkun, Abdulkadir Aksu ve Cemil Çiçek gibi isimler partiden istifa etmişlerdir (Aydın ve Taşkin, 2014: 433-440). Kalan milletvekilleriyle partinin 28 Şubat Kararlarının uygulayıcısı olması nedeniyle giderek muhafazakar camiadan kopluğu ve DSP'nin merkez sol çizgisine yaklaştığı eleştirilerini yöneltilmiştir (Milliyet, 05.01.1999: 14). 1993 yılından itibaren Tansu Çiller liderliğinde DYP'de de bir ideolojik değişim yaşanmıştır. Bu değişimin iki önemli boyutu bulunmaktadır. İlki, Çiller liderliğinde DYP'nin mili bir milliyetçilik anlayışını savunmaya başlamasıdır. Bu dönüşüm, Çiller'in yükselen milliyetçi dalgayı PKK'yı yenen siyasi lider olarak DYP'nin etrafında toparlayabilme çabasıyla yakından ilişkilidir. Ancak bu milliyetçi yönelik sadece Kürt sorununa karşı geliştirilmiş bir taktik değildir, aynı zamanda küreselleşmenin ulus devletin egemenliğini sarstoi, neoliberalizmin toplumsal dokunu çözüdüğü bir sosyo-politik atmosferde otoriter bir devlet ve disiplinli bir toplumla küresel belirsizlikleri kontrol altında tutmayı da amaçlamaktadır (Cizre, 2002: 89-90).

DYP'nin bu dönüşümünün sembollerinden biri derin devlet tartışmalarının yoğun yaşandığı Susurluk Kazası sonrasında Tansu Çiller'in, bu kazada hayatını kaybeden firari ülkücü militan Abdullah Çatlı'ya "bu ülke için kurşun atan da yiyen de şereflidir" sözleriyle sahip çıkması olmuştur (Milliyet, 27.11.1996). Ayrıca parti içinde milliyetçi kimlikleriyle ön plana çıkan Ayvaz Gökdemir ve Cihan Paçacı gibi isimler genel başkan yardımcılarına yükseltilmiştir (Milliyet, 04.10.1997). Eski Genelkurmay Başkanı Doğan Güreş'in emekliliğinin hemen ardından DYP'den iki dönem milletvekili seçilmesi, Korgeneral Hasan Kundaklı'nın 1999 Genel Seçimlerinde milletvekili adayı olması partinin yeni militer ve milliyetçi duruşuna işaret etmektedir.

İdeolojik dönüşümün ikinci ayağıysa Çiller liderliğinde DYP'nin merkez sağın geleneksel eğilimlerini yansitan özel teşebbüs hürriyetine saygılı, ilımlı devletçilik modelinin yerine Özal'ın siyasi çizgisini andıran neoliberal ekonomi politikasını savunmaya başlamasıdır (Cizre, 1996: 155). Çiller'in başbakanlığı sırasında 1994 yılında yaşanan ekonomik kriz ve bu krize karşı ilan edilen 5 Nisan Kararları, DYP'nin yeni neoliberal yöneliminde önemli bir kırılma noktası olmuştur. 5 Nisan Kararlarının giriş kısmında kararların amacı "üretim yapan ve sübvensyon dağıtan bir devlet yapısından ekonomide piyasa mekanizmasının tüm kurum ve kurallarıyla işlemesini sağlayan ve sosyal dengeleri gözetlen bir devlet yapısına" geçmek şeklinde açıklanmıştır: (Tosun, 1999: 180). 5 Nisan Kararlarının içeriği Türk Lirasının devalüasyonunu, kamu harcamalarının kısıtlamasını ve özel sektörlerin kolaylaştırılmasını öngörmüştür (Boratav, 2004: 179-180). Bu haliyle de DYP, geleneksel sağın ilımlı devletçilik eksenli karma ekonomik modelini terk ederek neoliberal ekonomi politikalarını savunan bir çizgiye savrulmuştur.

ANAP ve DYP arasında 1995 seçimlerinden sonra kurulan ve sadece 3 ay sürebilen koalisyon hükümetinin programında, devletin ekonomideki rolünün azaltılması ve ekonomilerin piyasa kurallarına bırakılması gerektiği konusunda yapılan vurgu (ANAP-DYP Koalisyon Hükümeti Programı, 1996: 3), ANAP ve DYP'yi farklılaştıran en önemli ayrim noktasının silikleşmeye başladığını, partilerin programatik düzeyde birbirlerine benzemeye başladığını göstermiştir.

Her iki partiyi birbirinden ayıran ana hat, neoliberal ekonomi politikalarına karşı takınılan tavırdaki farklılıktır ve bu farklılığın ortadan kalkması, her iki partinin de kaynakların paylaşımını teknik bir ekonomik meseleye indirgeyen siyasetsız siyaset anlayışını benimsemelerine neden olmuştur. Merkez sağın geleneksel milli irade söyleminin içi siyasetsız hale geldikçe seçmenleri de kendilerine hem bir ideoloji hem de kimlik vaat eden İslamcı ve milliyetçi sağ partilere yönelmeye başlamışlardır. İdeolojik boşluğa ek olarak 1990'lar boyunca ANAP ve DYP liderlerinin isimleri etrafında dönen yolsuzluk iddiaları seçmen nezdinde güvenilirliklerini yitirmelerini daha da pekiştirmiştir. Bu nedenden dolayı 1990'ların başında anlam taşıyan ANAP ile DYP arasındaki ideolojik

farklar, 1990'ların ikinci yarısından itibaren önemini yitirmeye başlamıştır (Tosun, 2003: 344).

Her iki partinin yeni politik tercihleri artık Türkiye siyasetini belirleyen özneler değil, Türkiye siyaseti tarafından yönlendirilen nesneler olduklarını göstermektedir. Türkiye'de kültürel kimliklerin siyasal süreçlerdeki rolünün artması, siyasal İslam'ın yükselişi ve Kürt sorununu Türkiye siyasetinin bağımsız değişkenleri haline getirmiştir, ANAP ve DYP de bu bağımsız değişkenlere göre konum almaya çalışan bağımlı değişkenler statüsüne düşerek siyaset üreten fail pozisyonlarını kaybetmeye başlamışlardır. ANAP, laik-muhafazakar gerilimi içinde bir pozisyon alarak, DYP ise Kürt sorunu karşısında artan milliyetçi dalgaya kapılarak Türkiye siyasetinde kapladıkları alanı genişletebileceklerini düşünmüştür. Faillik pozisyonunun kaybının en belirgin sonucuya, bu iki partinin yükselen siyasal İslam ve milliyetçilik karşısında birbirlerinden farklı pozisyonlara kapılarak farklılaşmaya çalışalar da seçmen nezdinde giderek birbirlerine benzeyen nesnelere dönüşmesi olmuştur.

Kalaycıoğlu (1994), Türkiye'de seçmen eğilimlerinin oluşumunda belirleyici faktörlerin eğitim, cinsiyet ve dindarlık olduğunu belirtmekte ve ANAP ile DYP'nin seçmen tabanının bu üç faktör açısından –kadınlarda ANAP'a yönelik gösterilen desteğin daha fazla olması dışında–belirgin bir farklılık göstermediğini belirtmektedir. Zaten her iki parti de kurumsal varlıklarını güncel siyasi tercihlerle farklılaştırıp aynı seçmen tabanının desteğini kazanmaya çalışıkça birbirlerini rakip olarak değil düşman olarak görmeye başlamışlardır (Kalaycıoğlu, 2002). Türk'ün (2016: 340) tabiriyle bu iki parti 1990'ların ikinci yarısında birbirlerinin "negatif ikame unsurları" haline gelmişlerdir. Siyaset alanı giderek daralan merkez sağ içinde faillik pozisyonlarını kaybettikçe birbirlerine benzemeye ve ayrı varlıklarıyla da birbirlerinin önünü kapamaya başlamışlardır.

28 Şubat Muhtırasının ardından RP'nin önce iktidardan düşmesi ve sonrasında da Anaya Mahkemesi tarafından laiklik karşıtı eylemlerin odağı olduğu gerekçesiyle kapatılması Türkiye siyasetini destabilize etmiş, mevcut meclis kompozisyonundan istikrarlı bir hükümet çıkışmasını engellemiştir. 1999 yılında yapılması kararlaştırılan erken seçimden iki ay önce Abdullah Öcalan'ın yakalanması da yükselen milliyetçi dalgayı daha da alevlendirmiştir. Bu koşullar altında gerçekleşen 1999 Genel Seçimleri merkez sağın güç kaybetme eğiliminin devamına sahne olmuştur. ANAP'ın oy oranı %13.2 ve milletvekili sayısı 86'ya, DYP'nin ise oy oranı %12'ye ve milletvekili sayısı 85'e düşmüştür.

1999 Genel Seçimlerinde merkez sağın bu iki partisinin oy toplamının, 1991 seçimlerinde aldığı oy oranının yarısına bile ulaşamaması, merkez sağın 1990'larda yaşadığı erimeyi göstermesi bakımından çarpıcıdır. Üstelik partilerin en yüksek oy aldığı bölgelere baktığımızda, bu erimenin dışında dikkat çeken bir diğer tabloda sosyolojik okumaları giderek zorlaştıran ve kişisel bağlantılarla

ilerleyen bir seçim haritasının şekillenmeye başlamış olmasıdır. DYP'nin en yüksek oy aldığı beş il içinde Kütahya ve Isparta gibi partinin geleneksel anlamda güçlü olduğu iller olmakla beraber, Kilis, Şanlıurfa ve Siirt'teki başarısı ideolojik bir alımlanma ya da sosyolojik bir tabana oturmaktan ziyade gösterilen adayların o il siyasetinde oynadığı rolden kaynaklanmıştır.⁵ Muğla, Çanakkale, Antalya ve Afyon gibi merkez sağ tabanın güçlü olduğu illerde DYP, liderliği artan milliyetçi dalganın da etkisiyle DSP ve MHP'ye kaptırmıştır. Bu seçim sonuçları da DYP'nin milliyetçi yöneliminin seçmen nezdinde gerekli karşılığı görmediğine işaret etmektedir.

Çiller liderliğinde benimsenen neoliberal ekonomi politikaları da partinin geleneksel seçmen tabanıyla bağının kopmasında etkili olmuş, neoliberal ilkeler siyasi karar alma süreçlerini teknik bir meseleye indirgedikçe kitlelerle siyasi bir bağ kurmak zorlaşmış ve yerini kişisel ilişki ağları almaya başlamıştır. Benzer bir durum en yüksek oy oranlarına Rize, Trabzon, Bayburt ve Ordu gibi Karadeniz illerinde ulaşan ANAP için de geçerlidir. 1995 seçimlerinde kendisini gösteren eğilim 1999 seçimlerinde güçlenerek devam etmiş ve ANAP hem liderinin hem de üst düzey yöneticilerinin hemşerilik bağlarının etkisiyle bir Doğu Karadeniz bölgesi partisi haline gelmiştir.

Yılmaz Esmer (2002:110) 1995 ve 1999 Genel Seçim sonuçlarını karşılaştırmalı bir şekilde değerlendirdiğinde ANAP ve DYP'den uzaklaşan oyların en çok yöneldiği partilerin DSP ve MHP olduğunu belirtmektedir. Burada dikkat çeken farklılık ANAP'tan oy geçişlerinin en çok DSP'ye, ikinci olarak MHP'ye yönelik yaşanması; ama DYP'den oy geçişlerinde MHP'nin DSP'den önce gelmesidir. Bu da 1995-1999 arası dönemde ANAP'ın izlediği liberal/seküler, DYP'nin izlediği milliyetçi/muhafazakar siyasi hattın sonucudur. Bir diğer ifadeyle ANAP ve DYP'nin Türkiye siyasetinin temel yarıılma noktaları içinde kendilerine yer bulma çabası bu partileri küçülmekten koruyamamış ama kendilerinden uzaklaşan seçmenlerin nereye yöneleceğini tayin etmiştir.

Türkiye siyaseti 1990'lar boyunca Soğuk Savaşın bitisi, küreselleşme, neoliberalizm, kimlik siyasetlerinin yükselişi ekseninde önemli değişiklikler yaşamıştır. Bu dönüşümler Türkiye'de siyasal merkezi dönüştürken, sağ siyasetin periferisinde yer alan milliyetçi ve İslamcı sağın büyümесini sağlamıştır. 1999 seçimlerinde merkez sağın toplam oy oranı %25.2'de kalırken, RP'nin yerine kurulan Fazilet Partisi (%15.41) ve MHP (%17.98) toplamı %33.4'e çıkmıştır.

1999 Genel Seçimleri Türkiye'de merkez sağ siyasi partiler için sonun başlangıcı olmuştur. Yaklaşmakta olan sonu hızlandıran ise, neoliberal ekonomi politikaları ve finansal serbestleşmenin kırılganlaşdırıldığı Türkiye ekonomisinin yaşadığı 2001 krizidir. Bu ekonomik kriz Türkiye'de mevcut parti sisteminin tamamen değişmesinin önünü açmıştır. 2002 yılında gerçekleştirilen erken genel seçimde

%10 seçim barajını aşarak meclise girebilen sadece iki parti olmuştur. Biri laiklik karşıtı eylemlerin odağı olduğu gerekçesiyle kapatılan FP'nin içinden çıkan ve Recep Tayyip Erdoğan liderliğinde yenilikçi kanat tarafından kurulan Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP), diğer ise CHP'dir. AKP'nin kronolojik olarak 2001 krizinden sonra kurulması, CHP'nin ise 1999-2002 yasama döneminde mecliste olmaması bu iki partinin de seçmen nezdinde ekonomik krizden sorumlu tutulmamasını sağlamış ve seçim barajını aşmalarında belirleyici olmuştur. AKP, oyların %34.28'ini alarak birinci parti olurken CHP %19.4 oranında oy almıştır. 2001 krizi sırasında muhalifette olan DYP, %9.54 oy oranıyla kıl payı barajın altında kalırken, kriz esnasında iktidar ortağı olan ANAP'ın oyları %5.12'ye düşmüştür. Böylece 1991 Genel Seçimlerinde %51 olan ANAP ve DYP toplamı, 2002 Genel Seçimlerinde %14.66'ya gerilemiştir.

Seçim sonuçlarının Türkiye'de merkez sağ açısından en trajik sonucu, Türkiye'nin çok partili siyasi hayatında merkez sağ siyasi partilerin ilk kez meclis dışında kalmasıdır. 2002 seçimleri Türkiye'de parti sistemini değiştirmiştir, 1990'lara hakim olan parçalanmış çok partili sistemden, bir tarafın baskın olduğu iki partili sisteme geçilmiştir. Türkiye'de merkez sağ siyasetin 1990'larda üstesinden gelemediği dönüşüm süreçleri 2000'li yıllarda yeni siyasi aktörlerini ve siyasi parti sistemini yaratmıştır. Bu yeni hikayede merkez sağa yer kalmamıştır.

Sonuç

Merkez sağ, Türkiye'de çok partili siyasal hayatın başlangıcından itibaren ana aktörlerinden biri olmuştur. Merkez sağ siyasetin ayırt edici özelliği, seçmenlerine aşina oldukları bir kültürel iklimde sosyo-ekonomik değişimden yararlanabilme imkanı sunmasıdır. Muhamfazakar modernleşme olarak nitelendirebileceğimiz bu paradigmın uygulama alanıyla ulusal ölçekte 12 Eylül askeri darbesi; evrensel bağlamdaysa küreselleşme, neoliberalizm ve kimlik siyasetlerinin yükselişi ekseninde daralmıştır. Bu makale, Türkiye'de merkez sağ gelenegin dönüşüm sürecini iki ana eğilim ekseninde incelemeyi amaçlamıştır: bölünme ve küçülme.

12 Eylül askeri darbesi, gerçekleştiği esnada faaliyet gösteren bütün siyasi parti ve figürleri yasaklı hale getirerek, 1982 Anayasası ile bu anayasayı tamamlayan yasalar hazırlayarak ve neoliberalizm merkezli 24 Ocak Kararlarına uygulama alanı sağlayarak Türkiye'nin siyasi, ekonomik ve hukuki yapısında köklü değişiklikler yaratmıştır. Bu değişiklikler çok partili siyasal hayat boyunca monistik bir bütünlük gösteren merkez sağın iki ana parçaya bölünmesiyle sonuçlanmıştır. Bu bölünmenin odağında neoliberal ekonomi politikalarına gösterilen tepki yatkınlıdır. Özal liderliğindeki ANAP, 12 Eylül darbesi ve 24 Ocak Kararlarıyla dönünen "yeni Türkiye'nin" yeni sağ partisi olarak neoliberal ekonomi politikalarının savunucusu ve uygulayıcısı olmuştur. DYP ise merkez sağın geleneksel çizgisine paralel bir şekilde özel teşebbüs hürriyetine saygı

duyan, ama devleti de ekonominin dışına tamamen çıkarmayan ilimli devletçilik eksenli karma ekonomi modelini savunmuştur.

Türkiye, 12 Eylül askeri darbesinin ardından yeni normallerini oluşturma gayreti göstermiş ve merkez sağ da bu normalleşme çabasına bölünerek karşılık vermiştir. Ancak Soğuk Savaşın sona ermesinin ardından küreselleşme ulus devletlerin kendi toprakları üzerindeki egemenlik yetkilerini zayıflatarak bir meşruiyet krizi yaratmıştır. Neoliberalizmin kırılganlaştırıldığı ekonomiler finansal krizlere maruz kalmışlardır. Ekonomik ve siyasi krizlerle istikrarsızlaşan toplumsal hayat da insanlara ihtiyaç duyduğu güveni, sığındıkları kültürel kimlikleri sunmaya başlamıştır. Bütün bu dönüşüm süreçlerinin Türkiye siyasetinde 1990'lı yıllarda karşılığı, finansal krizler, siyasal İslam'ın yükselişi, Kürt sorunu ve istikrarsız hükümetler olmuştur.

Bu dönüşüm süreçleri ve sonuçları merkez sağın o zamana kadar popülist paylaşım politikallarıyla hayatı aktarabildiği muhafazakar modernleşme paradigmاسının uygulama alanını daraltmıştır. Merkez sağ siyasi partiler bu dönüşüm süreçlerine yanıt üretmedikçe seçmenlerine daha güvenli kültürel kimlikler sunabilmeyi başaran İslamcı ve milliyetçi sağ partiler, merkez sağ siyasi partiler aleyhine büyümeye başlamışlardır. Bu da Türkiye'de merkez sağ siyasetin, özellikle de 1990'lar boyunca, yaşadığı ikinci eğilimin arka planını oluşturmuştur: küçülme. Bu küçülmeyse 1987 Genel Seçimlerinde %55.41 olan ANAP ve DYP oy toplamının, 2002 Genel Seçimlerinde %14.6'ya kadar düşmesi ve Türkiye'de merkez sağ geleneğin tarihi boyunca ilk defa meclis dışında kalması anlamına gelmiştir.

2002 seçimleri Türkiye siyasetinde önemli değişiklikler yaratmıştır. Merkez sağın meclis dışı kalmasıyla beraber mecliste iki parti yer almış ve Türkiye'nin 1990'lı yıllar boyunca yaşadığı parçalanmış çok partili sistem yerini önce bir partinin hakimiyeti altındaki iki partili sisteme (2002-2007), sonrasında yine bir partinin hakimiyeti altında çok partili sisteme (2007-2018) bırakmıştır. 2002 yılında merkez sağ siyasi partilerin Türkiye siyasetinden çekilmeleri, AKP'nin hakim parti rolünü kurması ve pekiştirmesinde önemli bir rol oynamıştır (Sartori, 1976; Özbudun, 2016). AKP'nin hakim parti rolünün bir hakim parti sistemi yaratıp yaratamayacağına yanıtını, merkez sağ siyasetin yeni aktörler ekseninde Türkiye siyasetinde yer alıp almayacağı belirleyecektir. Dolayısıyla merkez sağ gelenek önumüzdeki yıllarda da varlığı veya yokluğuyla Türkiye'nin çok partili siyasi hayatını şekillendirmeye aday gözükmektedir.

Sonnotlar

¹ DYP'nin 1980'lerde parti programına yansayan neoliberalizmle mesafeli bu tutuma rağmen 1991'de iktidarın büyük ortağı olduktan sonra ANAP kadar yoğun olmamakla

beraber neoliberal politikaların uygulayıcısı olduğunu, özellikle de Çiller liderliğinde özelleştirme politikalarına ağırlık verdiği belirtmek gerekmektedir.

² Aslında Demirel'in DYP, Özal'ın ANAP liderliği altında gerçekleşen ilk ve tek genel seçim 1987 Genel Seçimleridir. Ama Özal'ın referandum sonrasında siyasete geri dönen eski parti liderlerini hazırlıksız yakalamak için seçimleri erkene çekerek bir baskın seçim ortamı yaratması, bu seçim üzerine yürütülebilecek sosyo-politik analizleri de anlamsızlaştırmaktadır.

³ Isparta Süleyman Demirel'in, Malatya Turgut Özal'ın, Rize ise Mesut Yılmaz'ın memleketleridir.

⁴ 1995 Genel Seçimlerinde en yüksek oyu alan parti %21.38 ile RP olmuş, MHP ise baraj altında kalmasına %8.18 oy oranıyla kendi siyasi tarihinin o zamana kadarki en yüksek oy oranına ulaşmıştır.

⁵ DYP'nin hem 1995 hem de 1999 seçimlerinde Kilis'te gösterdiği seçim başarısı, 1991-1995 yılları arasında Genelkurmay Başkanlığı yapan Doğan Güreş'in bu ilden aday gösterilmesiyle yakından ilişkilidir. Şanlıurfa'da, bu ilin yerel siyasetinde önemli bir yere sahip olan Cevheri ve Bucak ailelerinden adaylar göstermesinin önemli bir payı olmuştur.

Kaynakça

Akın M H (2018). Turgut Özal ve Anavatan Partisi Muhabazakarlığı. *Muhafazakar Düşünce*, 55, 121-139.

Anavatan Partisi-Doğu Yol Partisi Koalisyon Hükümeti Programı (1996).

Anavatan Partisi Programı (1985).

Anavatan Partisi 29 Kasım 1987 Seçim Beyannamesi (1987).

Atılgan G vd. (2015). *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*. İstanbul: Yordam Yayıncıları.

Aydın S ve Taşkın Y (2014). *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayıncıları.

Bary N P (1987). *The New Right*. Croom Helm.

Birand M A ve Yalçın S (2001). *The Özal*. İstanbul: Doğan Kitap.

Bora T (2005). Turgut Özal. İçinde: M. Yılmaz (der.) *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 7: Liberalizm*. İstanbul: İletişim Yayıncıları, 589-601.

Bora T (1999). Zifiri Karanlık Seçimleri: MHP ve Diğerleri. *Birikim*, 121, 15-21.

Bora T ve Can K (2000). MHP'nin Güç Kaynağı Olarak Kurt Meselesi. *Birikim*, 134-135, 56-72.

- Boratav K (1983). Türkiye'de Popülizm: 1962-1976 Dönemi Üzerine Notlar. *Yapıt*, 46(1), 7-18.
- Boratav K (1998). 2000'e Doğru Türkiye'de Popülizm. *Mürekkep*, 10-11, 8-13.
- Boratav K (2004). *Türkiye İktisat Tarihi (1908-2002)*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Buğra A (2001). Kriz Karşısında Türkiye'nin Geleneksel Refah Rejimi, *Toplum ve Bilim*, 89, 22-30.
- Buğra A (2008). *Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye'de Sosyal Politika*. İstanbul: İletişim Yayıncıları.
- Cansever N (2019). *Türk Siyasal Hayatında Yöneten Sağın Bölünmesi: 1990'lı Yıllarda Anavatan Partisi ve Doğru Yol Partisi Karşılaştırmalı Analizi*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Castells M (2004). *The Power of Identity*. Malden: Blackwell Publications.
- Cılızoglu, T (1988). *Zincirbozan'dan Bu Güne Demokrasi Mücadelesinde Demirel*. İstanbul: Matay Basım.
- Cumhuriyet (20.09.1991). Partilerin duvarı yok. 6.
- Cumhuriyet (05.09.1992). Demirel Fahri, Yılmaz Genel Başkan. 5.
- Cumhuriyet (04.03.1995). Yılmaz, ANAYOL'a kapalı. 5.
- Cumhuriyet (01.12.1995). Adayların mesleki profili. 6.
- Cumhuriyet (07.12.1995). 5.
- Cumhuriyet (14.09.1996). Mesut Yılmaz koşabilecek mi? 12.
- Cumhuriyet (18.09.1996). DYP Çiller ailesinin çıkarlarını koruma partisi oldu. 12.
- Cumhuriyet (20.09.1996). Çiller Refahın gücüne güç katıyor. 12.
- Cizre Ü (1996). Liberalism, Democracy and the Turkish Centre-Right: The Identity Crisis of the True Path Party. *Middle Eastern Studies*, 32(2), 142-161.
- Cizre Ü (2002). From Ruler to Pariah: The Life and Times of the True Path Party. *Turkish Studies*, 3(1), 82-101.
- Coşar S ve Özman A (2004). Centre-Right Politics in Turkey after the November 2002 General Election: Neoliberalism with a Muslim Face. *Contemporary Politics*, 10(1), 57-74.
- Ertan M (2021). Türkiye'de Siyasal Merkezin Dönüşümü: 1990'larda Merkez Sağın Bölünmesi ve Düşüşü. *Mülkiye Dergisi*, 45 (4), 963-992. 989

Çakır R vd (1996), Merkez Sağ Nasıl Çöktü? *Milliyet*. 12.08.1996-18.08.1996.

Çarkoğlu A (1998). The Turkish Party System in Transition: Party Performance and Agenda Change. *Political Studies*, XLVI, 544-571.

Çarkoğlu A ve Ergen I (2001). The Rise of Right of Center Parties and the Nationalization of Electoral Forces in Turkey. *New Perspectives on Turkey*, 26, 95-137.

Çavuşoğlu H (2007). 12 Eylül ve Merkez Sağ. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6, 183-201.

Çavuşoğlu H (2010). Anavatan Partisi ile Doğru Yol Partisi'nin Karşılaştırmalı Analizi, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1), 19-33.

Doğru Yol Partisi 1987 Seçim Beyannamesi (1987).

Doğru Yol Partisi Tüzük ve Programı (1988).

Eligür B (2010). *The Mobilization of Political Islam in Turkey*. New York: Cambridge University Press.

Erder S ve İncioğlu N (2013). *Türkiye'de Yerel Politikanın Yükselişi*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayıncıları.

Esmer Y (1995). Parties and the Electorate: A Comparative Analysis of Voter Profiles of Turkish Political Parties. İçinde: Ç. Balım vd. (der.) *Turkey: Political, Social and Economic Challenges in the 1990s*. Leiden: Brill, 74-89.

Esmer Y (2002). At the Ballot Box: Determinants of Voting Behavior. İçinde S. Sayarı ve Y. Esmer (der.) *Politics, Parties, and Elections in Turkey*. Londra: Lynne Rienner, 91-114.

Gidron N ve Ziblatt D (2019). Center-Right Political Parties in Advanced Democracies. *Annual Review of Political Science*, 22, 17-35.

Gülalp H (2003). Küreselleşme ve Siyasal İslam: Refah Partisinin Kitle Tabanı. *Kimlikler Siyaseti: Türkiye'de Siyasal İslam'ın Temelleri*. İstanbul: Metis Yayıncıları, 41-60.

Güneş C (2012). *The Kurdish National Movement in Turkey: From Protest to Resistance*. Londra: Routledge.

Harvey D (1997). *Postmodernlığın Durumu*. Çev. S Savran, İstanbul: Metis Yayıncıları.

Harvey, D (2015). *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*. Çev. A Onacak, İstanbul: Sel Yayıncılık.

Held D ve McGrew A (2008). Giriş: Büyük Küreselleşme Tartışması. İçinde: D Held ve A. McGrew (der.) *Küresel Dönüşümler: Büyük Küreselleşme Tartışması*. Çev. Ali Rıza Gürgen vd. Ankara: Phoneix, 7-69.

Kahraman H B (1995). *Sağ Türkiye'nin Partileri*. Ankara: İmge Kitabevi.

Kalaycıoğlu E (1994). Elections and Party Preferences in Turkey : Changes and Continuities in the 1990s. *Comparative Political Studies*, 27(3), 402-424.

Kalaycıoğlu E (1999). The Shaping of Party Preferences in Turkey: Coping with the Post-Cold War Era. *New Perspectives on Turkey*, 20, 47 - 76

Kalaycıoğlu E (2002). The Motherland Party: The Challenge of Institutionalization in a Charismatic Leadership Party. İçinde: B. Rubin ve M. Heper (der.) *Political Parties in Turkey*. Londra: Routledge, 41-61.

Kriesi H vd. (2006). Globalization and the Transformation of the National Political Space: Six European Countries Compared. *European Journal of Political Research*, 45(6), 921–956.

Kumbaracıbaşı A C (2016). An Aggregate Analysis of the AKP Vote and Electoral Continuities in the Turkish Party System. *Turkish Studies*, 17(2), 223-250.

Kurtoglu A (2004). *Hemşehrilik ve Şehirde Siyaset: Keçiören Örneği*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Lyotard J-F (1984). *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Çev. B Massumi, Minneapolis: University of Minnesota Press.

Mert N (1999). Seçimlerden Önce Merkez Sağ. *Birikim*, 120, 36-41.

Mert N (2007). *Merkez Sağın Kısa Tarihi*. İstanbul: Selis Yayınları.

Milliyet (27.11.1996). Çiller'den şok eden sözler. 1.

Milliyet (04.10.1997). DYP'de kuşatma. 16.

Milliyet (06.01.1999). ANAP yolunu arıyor. 13.

Milliyet (08.01.1999). Merkez sağın bunalımı. 13.

Milliyet (25.02.1999). DYP listesinde Çiller damgası. 16.

Morlino L (1996). Crisis of Parties and Change of Party System in Italy. *Party Politics*, 2(1), 5-30.

Nokta (31/08/1986). Turgut Özal ile yapılan röportaj. 22.

Özbudun E (2016). *Türkiye'de Parti ve Seçim Sistemi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Özkazanç A (2010). Siyaset Sosyolojisi Yazılıları: Yeni Sağ ve Sonrası. Ankara: Dipnot Yayınları.

Pamuk Ş (2014). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisat Tarihi*. İstanbul: İş Bankası Yayınları.

Ertan M (2021). Türkiye'de Siyasal Merkezin Dönüşümü:1990'larda Merkez Sağın Bölünmesi ve Düşüsü. *Mülkiye Dergisi*, 45 (4), 963-992.

- Sartori G (1976). *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sunar İ (1994). Demokrat Parti ve Popülizm. İçinde: M. Belge (der.) *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi 8*, İstanbul: İletişim Yayıncıları, 2076-2086.
- Taşkın Y (2006). Türkiye Sağının Anlamak: Soğuk Savaş ve Sonrası İçin Bir İzah Denemesi. İçinde: İ. Akça ve B. Ülman (der.) *İktisat, Siyaset, Devlet Üzerine Yazilar: Prof. Dr. Kemali Saybaşılı'ya Armağan*, İstanbul, Bağlam Yayıncıları, 337-354.
- Taşkın Y (2007). *Milliyetçi Muhafazakar Entelijansiya*. İstanbul, İletişim Yayıncıları.
- Taşkın Y (2008). AKP's Move to "Conquer" the Center-Right: Its Prospects and Possible Impacts on the Democratization Process. *Turkish Studies*, 9(1), 53-72.
- Taşkın Y (2009). Türkiye'de Sağcılık. İçinde: Ö. Laçiner (der.) *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 9: Dönemler ve Zihniyetler*, İstanbul: İletişim Yayıncıları, 451-473.
- Tosun T (1999). *Türk Parti Sisteminde Merkez Sağ ve Merkez Solda Parçalanma*. İstanbul: Boyut Kitapları.
- Tosun T (2003). *Siyasette Yeniden Mevzilenmeler*. İstanbul: Büke Yayıncıları.
- Turan A E (2008). *Türkiye'de Yerel Seçimler*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayıncıları.
- Türk H B (2016). 90'lı Yıllarda Merkez Sağın Büyük Kavgası. İçinde: A Uysal (der.) *İsyancılık, Yas: 90'lar Türkiye'sine Bakmak*, Ankara: Dipnot, 319-346.
- TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2012). Milletvekili Genel Seçimi İl ve İlçe Seçim Sonuçları, 2011, 2007, 2002, 1999, 1995, 1991. Ankara: TÜİK.
- TÜSES (1996), *Türkiye'de Siyasal Parti Seçmenlerinin Nitelikleri, Kimlikleri ve Eğilimleri*. Ankara, Türkiye Sosyal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı Yayıncıları.
- TÜSES (2002), *Türkiye'de Siyasi Partilerin Yandaş/Seçmen Profili (1994-2002)*. Ankara, Türkiye Sosyal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı Yayıncıları.
- Weber M (2006). *Sosyoloji Yazılıları*. Çev. T Parla. İstanbul: İletişim Yayıncıları.
- Zürcher E J (2009). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. Çev. Y Gönen. İstanbul: İletişim Yayıncıları.